

Wie beïnvloedt wie? Een inkijk in de besluitvorming over energemaatregelen binnen het gezin

Mandy de Wilde



Dit onderzoeksrapport is het resultaat van werkpakket 2 van het onderzoeksproject *Beïnvloeding Gezinspraak (BeGin)* gefinancierd door RVO als onderdeel van het MVI-Energie onderzoeksprogramma onder projectnummer TESE116314.

<https://projecten.topsectorenergie.nl/projecten/beinvloeding-gezinspraak-00027644>

Projectpartners:

Alliander N.V.

Buurkracht

Coöperatie Hoom

Environmental Policy Group, Wageningen University & Research Centre

Nyenrode Business Universiteit

Looptijd onderzoeksproject: 1 april 2017 – 31 maart 2019

Wageningen, mei 2018

Wageningen University

Environmental Policy Group

Postbus 8130, 6700 EW Wageningen

Tel: (0317) 48 44 52: e-mail: office.enp@wur.nl

Inhoudsopgave

1. Inleiding	4
1.1 Achtergrond en aanleiding	
1.2 Doelstelling en onderzoeksvragen	
1.3 Opzet en werkwijze	
1.4 Opbouw	
2. Woonbeleving, huishoudelijke praktijken en energiebesparing	8
2.1 Introductie	
2.2 De woonbeleving: overeenkomsten en verschillen tussen man en vrouw	
2.3 Gendergerelateerde huishoudelijke praktijken in het gezin	
2.4 De plaats van energiebesparing in de woonbeleving	
2.5 De plaats van woningonderhoud en –verbetering in de woonbeleving	
3. Besluitvormingsproces binnen het gezin	18
3.1 Introductie	
3.2 Twee typen besluitvormingsprocessen	
3.3. De invloed van beide partners en beïnvloedingsstrategieën	
3.3.1 Installatiemaatregelen via een individueel besluitvormingsproces	
3.3.2 Isolatiemaatregelen via een individueel besluitvormingsproces	
3.3.3 Installatie- en isolatiemaatregelen via een collectief besluitvormingsproces	
3.4 De delegeringsstrategie uitgelicht: invloed van externe experts	
3.4.1 Gelijken	
3.4.2 Professionals	
3.5 De invloed van kinderen	
3.5.1 Directe invloed van kinderen	
3.5.2 Indirecte invloed van kinderen	
4. Conclusies	37
Referenties	40
Dankwoord	43

1 Inleiding

1.1 Achtergrond en aanleiding

Ongeveer 1.8 miljoen koopwoningen in Nederland hebben een energielabel van D of lager (Tigchelaar & Leidelmeijer 2013). Het *Energieakkoord voor Duurzame Groei (2013)* heeft de ambitieuze doelstelling om jaarlijks 300.000 bestaande woningen (waarvan ongeveer de helft koopwoningen) minimaal twee labelstappen te laten maken. Deze doelstelling blijkt moeilijk haalbaar (ECN 2014; PBL 2014). De eigenaren van deze woningen blijken namelijk moeilijk te verleiden tot een investeringsbeslissing voor energiebesparende/energie- opwekkende maatregelen (hierna benoemd als ‘energiemaatregelen’).

Een eerste reden hiervoor is dat de instrumenten die worden ingezet niet gericht zijn op de wensen en doelen van eigenaar-bewoners met betrekking tot woningonderhoud en –verbetering in het algemeen, maar op die van energiebesparing in het bijzonder (PBL 2014). Uit verschillende studies en evaluaties blijkt echter dat bewoners vaak geen onderscheid maken in keuzes tussen energiematregelen en andere onderhouds- en verbeteringsmaatregelen (Van Hal et al 2010; Bartiaux et al 2014). Ten tweede ligt, door de focus van het *Energieakkoord*, de nadruk binnen overheidsprogramma’s bovendien sterk op het behalen van specifieke doelstellingen op de korte termijn (2020), terwijl woningonderhoud en –verbetering voor gezinnen een langetermijnproces is met soms een grote tijdsperiode tussen de (energie)maatregelen. Tenslotte benadrukt bestaand onderzoek naar energiebesparing bovendien dat mensen energie-gerelateerd onderhoud eerder zien in termen van comfortverhoging en behaaglijkheid dan in termen van energiebesparing (Judson & Maller 2014). Het is dus zeer twijfelachtig of de doelstelling van het *Energieakkoord* aansluit bij de woonbeleving van bewoners. Dit alles vormt de aanleiding om in dit onderzoek het besluitvormingsproces rondom energiematregelen in het bijzonder te analyseren als onderdeel van het besluitvormingsproces rondom woningonderhoud en –verbetering in het algemeen.

Onderzoek leert ook dat onderhoud aan en verbetering van de woning een affectief beladen proces is waarbij het inkomen, de mening van de buren of de wens het milieu te beschermen ook een rol spelen (Wilson et al 2015, PBL 2014). Onder andere de aanpak van Coöperatie Hoom en Buurkracht houdt rekening met deze aspecten. Een centraal begrip binnen deze aanpak is de ‘klatreis’; de reis die een consument aflegt voordat zij/hij een product koopt. Eigenaar-bewoners worden aan de hand van deze klatreis ondersteund bij alle beslistmomenten rondom het nemen van energiematregelen (maar houden wel zelf de regie)(De Wilde en Spaargaren 2018). Echter, een probleem is dat in de klatreis bewoners beschouwd en aangesproken worden als één beslisser, terwijl de meeste koopwoningen bewoond worden door twee of meer personen in verschillende gezinssamenstelling. Ook sociaalwetenschappelijk onderzoek naar energiebesparing van eigenaar-bewoners focust zich voornamelijk op het gedrag van *individuele* eigenaar-bewoners (PBL 2014; Crosbie & Baker 2009). Er wordt dus geen rekening gehouden met het besluitvormingsproces ten aanzien van energiematregelen *in het gezin* (‘de gezinsreis’).

We weten echter uit eerder consumentenonderzoek naar marketingcommunicatie dat veel beslissingen in het gezin plaatsvinden, waarbij vrouwen, mannen en kinderen elkaar beïnvloeden en gezamenlijk een beslissing nemen (Van Raaij 1996). Uit onderzoek blijkt bovendien dat de rollen van vrouwen en mannen in de verschillende fasen van de besluitvorming verschillen per product (Familie Kenniscentrum 2011). Zeer kort geleden is in

opdracht van Buurkracht, RVO en Alliander een onderzoek afgerond dat zich specifiek richt op de potentiële invloed van vrouwen in de besluitvorming rond de aankoop van energieproducten in/ aan de woning. Dit onderzoek bevestigt eveneens dat mannen en vrouwen op andere gronden beslissingen nemen (5Plus1 2016).

Dit laatstgenoemde onderzoek is echter een uitzondering. In sociaalwetenschappelijke onderzoeken naar energieconsumptie in huis, wordt zelden gekeken naar de wijze waarop vrouwen een rol spelen binnen het besluitvormingsproces (een uitzondering daargelaten). Door in dit onderzoek een relatie te leggen met de woonbeleving van de verschillende gezinsleden, kan uitgezocht worden wat de rol van de verschillende gezinsleden is in het besluitvormingsproces binnen gezinnen ten aanzien van de aankoop van energiemaatregelen. In dit onderzoeksproject focussen we ons daarentegen niet *alleen* op de vrouw, we kijken naar de rol van *alle* gezinsleden (dus ook mannen en kinderen) in het besluitvormingsproces.

1.2 Doelstelling en onderzoeksvragen

Het doel van dit onderzoeksproject is drieledig:

1. Meer inzicht krijgen in de woonbeleving van gezinnen en het besluitvormingsproces rondom onderhoud en verbetering van de woning;
2. Meer inzicht krijgen in het besluitvormingsproces binnen het gezin ten aanzien van energiemaatregelen in/aan de woning;
3. Concrete aanbevelingen genereren voor professionals voor het ontwikkelen van praktische aanpakken ‘beïnvloeding gezinspraak’, die:
 - a) de rol van vrouwen/mannen/kinderen in acht neemt;
 - b) het effect van verschillende levensfasen van gezinnen in relatie tot besluitvormingsdynamiek in acht neemt.

In dit onderzoeksrapport worden de volgende onderzoeksvragen beantwoord:

1. Hoe speelt het thema energie een rol in de woonbeleving van gezinnen in verschillende levensfasen en in de besluitvorming ten aanzien van woningonderhoud en -verbetering?
 - a. Hoe ziet de woonbeleving van gezinnen eruit?
 - b. Welke rol spelen gendergerelateerde huishoudelijke praktijken in het tot stand brengen van de woonbeleving van gezinnen?
 - c. Hoe speelt het thema energie een rol in de woonbeleving van gezinnen?
 - d. Hoe de woonbeleving een rol in de besluitvorming met betrekking tot woningonderhoud en -verbetering?
2. Hoe komt de besluitvorming met betrekking tot energiemaatregelen tot stand binnen gezinnen in verschillende levensfasen en op welke wijze speelt woonbeleving daarbij een rol?
 - a. Welke rol spelen individuele gezinsleden (vrouw, man, kinderen) in het besluitvormingsproces met betrekking tot energiemaatregelen?
 - b. Zijn er verschillende typen besluitvormingsprocessen voor energiemaatregelen te onderscheiden binnen gezinnen? En zo ja, hoe verschillen deze besluitvormingsprocessen?
 - c. Welke invloed heeft een externe expert of derde persoon buiten het gezin op (de verschillende fasen van) het besluitvormingsproces binnen het gezin?
 - d. Welke rol spelen kinderen in het besluitvormingsproces voor energiemaatregelen?

In het volgende deelrapport van dit onderzoeksproject, beschikbaar vanaf september 2018, wordt de volgende onderzoeksvraag beantwoord:

3. Hoe kunnen (bestaande) aanpakken om gezinnen aan te moedigen te kiezen voor energiemaatregelen in/om hun woning het beste aansluiten op de woonbeleving van gezinnen en het besluitvormingsproces met betrekking tot energiemaatregelen?

1.3 Opzet en werkwijze

Het onderzoek wordt gekenmerkt door een kwalitatieve benadering waarmee een diepgaand inzicht wordt verkregen in de woonbeleving, huishoudelijke praktijken en het besluitvormingsproces ten aanzien van energiemaatregelen van gezinnen in verschillende levensfasen. Kwalitatief onderzoek kan leiden tot mogelijkheden voor effectievere beïnvloeding en efficiëntere besluitvorming voor energiemaatregelen door gezinnen in verschillende levensfasen.

Het doel van dit onderzoeksproject is om te begrijpen *hoe* het besluitvormingsproces ten aanzien van energiemaatregelen tot stand komt binnen het gezin en *hoe* verschillende gezinsleden invloed uitoefenen in dat besluitvormingsproces. Daarnaast is het doel om te begrijpen hoe dit proces kan worden beïnvloedt ten behoeve van energiebesparing door de stimulerende en faciliterende activiteiten van intermediaire organisaties en bedrijven. Het doel van dit onderzoek is dus niet zozeer om empirische bevindingen te generaliseren maar kenniselementen te genereren in de vorm van factsheets die voor iedereen vrij beschikbaar zijn en een aantal praktische aanpakken ‘Beïnvloeding Gezinspraak’ die de sector relevante inzichten, toepassingsmogelijkheden en beïnvloedingstechnieken geven voor het besluitvormingsproces binnen gezinnen in verschillende levensfasen ten aanzien van energiemaatregelen in/aan de woning.

Voor het verzamelen van data zijn diverse kwalitatieve dataverzamelingmethoden gebruikt:

Interviews met gezinnen

Er zijn semigestructureerde interviews afgenomen met 40 gezinnen. Ten eerste zijn gezinnen die recentelijk (niet meer dan 6 maanden voor het interview) een energiemaatregel hebben laten uitvoeren geselecteerd. Daarbij gaat het dus om een ‘daadwerkelijk plaatsgevonden besluitvormingsproces’. In 5 gevallen is er een uitzondering gemaakt voor gezinnen die langer dan 6 maanden geleden een energiemaatregel hebben aangekocht.

Ten tweede is er bij de selectie van respondenten rekening gehouden met de variabele ‘levensfase’. De assumptie is dat levensfasen van invloed zijn op het besluitvormingsproces: een gezin dat een eerste kind verwacht zal bijvoorbeeld andere afwegingen maken dan een gezin waarbij de kinderen de deur uitgaan. Er zijn 10 gezinnen per levensfase geïnterviewd, wat neerkomt op een totaal van 40 interviews:

- Levensfase 1: werkend gezin met thuiswonende kind(eren) tot 8 jaar;
- Levensfase 2: werkend gezin met thuiswonende kind(eren) van 8 jaar – 22 jaar;
- Levensfase 3: werkend gezin met geen/uitwonende kinderen;
- Levensfase 4: gepensioneerd gezin geen/uitwonende kinderen.

Tenslotte is er onder deze 40 gezinnen een mix van afnemers van ‘type energiemaatregelen’. Er zijn twee type energiemaatregelen waarop we de gezinnen hebben ondervraagd:

- Installatiemaatregelen: zonnepanelen en/of cv-ketel;
- Isolatiemaatregelen: glas, vloer-, dak-, en/of spouwmuurisolatie

Een enkel gezin heeft zowel installatie- alsook isolatiemaatregelen laten uitvoeren en zijn dan bevraagd over het besluitvormingsproces ten aanzien van beide maatregelen.

In de interviews stonden de volgende thema’s centraal:

- De woonbeleving van het gezin;
- De huishoudelijke praktijken van het gezin zoals de financiële administratie, koken/afwassen, wassen/strijken, groot en klein woningonderhoud, grote en kleine woninginrichting en schoonmaken;
- Het energieverbruik van het gezin;
- Het besluitvormingsproces ten aanzien van de aangeschafte energiemaatregel.

Focusgroepen met professionals

Naast eigenaar-bewoners, zijn ook 6 professionals werkzaam in de installatie en isolatiebranche gesproken via 2 focusgroep-discussies. Dit zijn professionals die woningverduurzaming mogelijk maken, en/of een belangrijke mediërende rol op zich nemen gedurende verschillende momenten in het besluitvormingsproces.

1.4 Opbouw

In dit onderzoeksrapport worden achtereenvolgens de onderzoeksvragen van dit onderzoeksproject geïntroduceerd en beantwoord. In hoofdstuk 2 wordt behandeld wat de overeenkomsten en verschillen zijn in de woonbeleving van beide partners in gezinnen in verschillende levensfasen. We onderscheiden twee typen gezinnen, en we laten zien hoe de huishoudelijke praktijken vorm geven aan de woonbeleving, en hoe deze huishoudelijke praktijken in een gezin verdeeld zijn over mannen en vrouwen. Tevens laten we zien hoe het denken over en doen van energiebesparing en woningonderhoud en –verbetering zich verhouden tot de woonbeleving en de huishoudelijke praktijken van gezinnen.

In hoofdstuk 3 komt het besluitvormingsproces ten aanzien van energiemaatregelen aan bod: we onderscheiden verschillende besluitvormingsprocessen, laten zien wat de rol van de verschillende gezinsleden (vrouw, man en kinderen) is in de verschillende fasen van deze besluitvormingsprocessen en behandelen een aantal beïnvloedingsstrategieën die toegepast worden door beide partners in het proces. Daarbij gaat speciale aandacht uit naar de delegeringsstrategie waarbij externe experts buiten het gezin een rol spelen.

Tenslotte zetten we in het concluderend hoofdstuk, terugkijkend op de doelstelling van dit onderzoeksproject, de voornaamste conclusies op een rij.

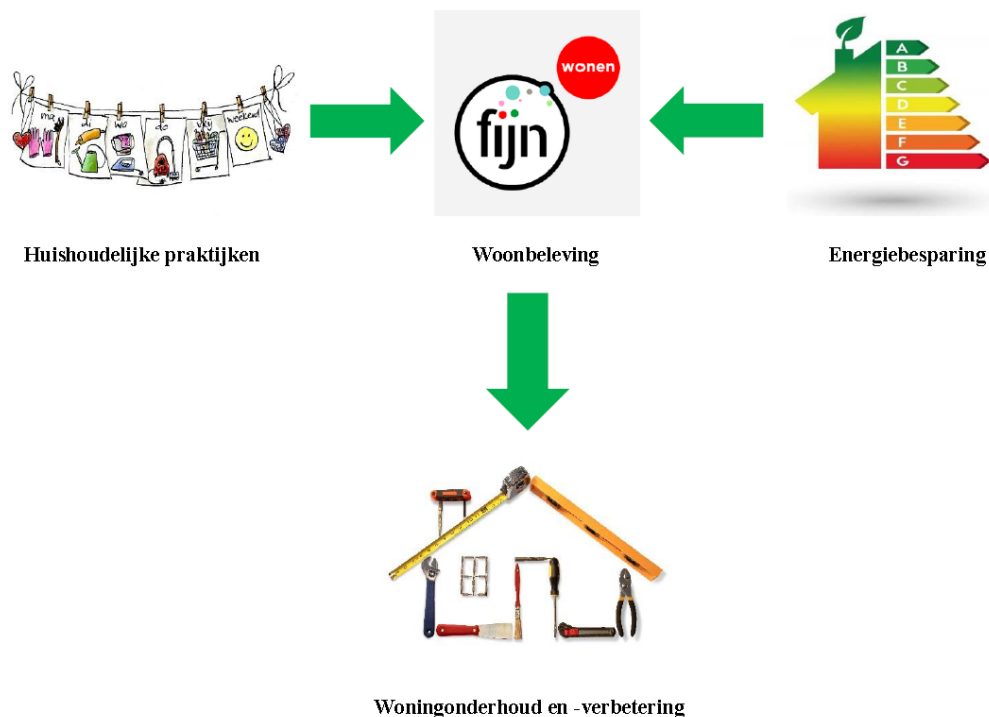
2 Het gezin: woonbeleving, huishoudelijke praktijken en energiebesparing

2.1 Inleiding

In de sociaalwetenschappelijke literatuur over energieconsumptie en woonbeleving vormt het individu vaak de eenheid van analyse en worden keuzes voor woningonderhoud en – verbetering en energiebesparing verklaart vanuit de opvattingen en attitudes van individuen. Ons onderzoeksproject ziet deze keuzes echter niet als individueel maar focust daarentegen op de sociale aspecten van het besluitvormingsproces en de interacties binnen *het gezin*. De term ‘gezin’ benadrukt dat het ook om een affectieve eenheid gaat. Dat is een verschil met de term ‘huishouden’. Deze term impliceert dat men om sociaaleconomische redenen bij elkaar woont. Bovendien, het alsmaar categoriseren van huishoudens in verschillende typen negeert de complexiteit *binnen* huishoudens (Elsworth-Krebs et al 2015).

Als we die complexiteit willen begrijpen, moeten we de dagelijkse huishoudelijke praktijken van gezinsleden, de relaties tussen gezinsleden en de verschillen tussen gezinsleden in kaart brengen en dat vraagt om een ander perspectief, namelijk een gezinsperspectief. Daarbij hebben we in dit onderzoeksproject aandacht voor het genderaspect in de woonbeleving en de huishoudelijke praktijken van gezinnen: de interacties binnen elk type gezin worden beïnvloedt door genderverschillen (Munro en Madison 2006). In dit onderzoek gebruiken we de term ‘gender’ om aan te geven dat waargenomen verschillen tussen vrouwen en mannen een sociale constructie zijn die tot stand komen in sociale interacties en praktijken.

De manier waarop gezinsleden een aanvaardbare woonbeleving tot stand brengen in gendergerelateerde huishoudelijke praktijken is van invloed op of en hoe het gezin kiest voor een energiemaatregel (zie figuur 1).



Figuur 1: De relatie tussen woonbeleving, huishoudelijke praktijken, energiebesparing en woningonderhoud en – verbetering in gezinnen.

2.2 De woonbeleving: overeenkomsten en verschillen tussen man en vrouw

In dit onderzoeksproject kiezen we ervoor om de woonbeleving van het gezin als ingang in het besluitvormingsproces rondom energiemaatregelen te gebruiken. Uit eerder onderzoek naar de woonbeleving van huishoudens blijkt dat de woonomgeving als een uiting van de identiteit van het gezin dat er woont moet worden gezien: zij maken een thuis (Mallet 2004; Aune 2007). Huis en thuis zijn daarbij niet hetzelfde. Een *huis* is een fysieke structuur, terwijl een *thuis* tot stand wordt gebracht door de manier waarop bewoners het huis verwarmen en inrichten, door hun dagelijkse activiteiten zoals wassen en koken, en door de sociale interacties binnenshuis en buitenshuis (de buurt) (Gram-Hanssen en Bech-Danielsen 2004; Karjalainen, 1993; 2007). Dat leidt tot de vraag: Hoe ziet de woonbeleving van gezinnen eruit?

Gevraagd naar wat hun woning prettig en comfortabel maakt, is er een duidelijk verschil waar te nemen tussen wat mannen en vrouwen waarderen in of aan hun woning. Vrouwen hechten, doorheen alle levensfasen, vooral belang aan drie dingen. Ten eerste, **veel licht in de woning:**

Ja en het licht, ik hou ook van licht, veel ramen. (R22, levensfase 1, vrouw)

En het licht, veel ramen erin, veel lichtinval, dus licht en ruimte. (R36, levensfase 1, vrouw)

Ten tweede, **de buurt** en de burens:

En hier de buurt, we hebben best een aantal hele leuke contacten, niet met iedereen, maar er zit wel met name aan de overkant en hier naar links toe en aan de overkant zitten een paar mensen zo links en rechts waar we het gewoon heel goed mee kunnen vinden. Dus dat vind ik ook een stukje comfort. (R38, levensfase 4, vrouw)

Ten derde, **een gezond woonklimaat:**

Ja, en dat zijn intelligente..., tja vraag me niet hoe dat werkt hoor, maar op het moment dat die merkt dat er te veel CO2 is, dan gaan die roosters verder open. Als je bijvoorbeeld met heel veel mensen hier bent, en alles zit dicht dan heb je heel weinig zuurstof snel binnen, dus dan gaan ze automatisch open Geweldig. (R5, levensfase 1, vrouw)

Een gezond woonklimaat uit zich vooral in het belang dat gehecht wordt aan ventileren. Vooral moeders met jonge kinderen en grootmoeders met kleinkinderen die regelmatig logeren, hechten hier veel waarde aan en zijn gedurende de dag bezig met ramen en deuren open en dicht doen, ventilatiesystemen laten draaien en/of zich zorgen maken over tocht, kou en/of vocht in huis:

In het huis zelf hebben we het allemaal vrij goed geïsoleerd, door de verbouwing enzo, en dan merk je dat de natuurlijke ventilatie die bij zo'n oud huis wegvalt. Daardoor ontstaat er weer wat schimmelvorming hier en daar ontstaat in de garage. Of wat vroeger de garage was, want dat is het eigenlijk niet meer. Terwijl het daarvoor juist weer wat kouder, nou ja de gang was altijd heel koud of [dochter] haar kamer was altijd een beetje een koude hoek, en dat is nou wel weer wat minder, maar ja. (R11, levensfase 1, vrouw)

Professionals komen deze zorg over een gezond woonklimaat tegen in hun werkervaring, bijvoorbeeld bij het verkopen van uitgebreide klimaatbesturingssystemen in huizen. Mannen zijn daarbij vaak geïnteresseerd in de technische opties die de systemen leveren, maar vrouwen zijn gevoelig voor het verbeteren van een gezond woonklimaat:

Ik merk wel dat mannen dat vaak belangrijker vinden dan vrouwen. In principe, of in de aanvang en aanvraag, zijn mannen daarin geïnteresseerd in dat soort van dingen. [...] Tenzij dat de kleinkinderen komen, dan zeggen vrouwen van: 'de kinderen van mijn dochter komen slapen en dan is die logeerkamer hartstikke koud'. 'Nou mevrouw daar heb ik een prachtige oplossing voor' zeg ik dan. [...] Als je dat belang over kunt brengen dan zijn ook vrouwen daarvoor gevoelig. (Professional isolatie- en installatiebedrijf)

Opvallend is dat jonge vaders deze zorg voor een gezond leefklimaat delen met hun partners. Deze nadruk op een gezond leefklimaat komt overeen met bevindingen uit de jaarlijkse Healthy Homes Barometer (2016) van de EU. Deze barometer laat zien dat Europeanen een gezond leven nog het meest associëren met een gezonde woonomgeving binnenshuis. Dit sluit ook aan bij eerder onderzoek van 5plus1 (2016) waaruit blijkt dat fijn wonen voor mensen betekent dat er veiligheid is voor jezelf en de kinderen en er een aangenaam woonklimaat is. Ons onderzoek laat zien dat vrouwen, doorheen alle levensfasen, hier meer waarde aan hechten dan mannen.

Mannen, hechten vooral belang aan twee andere dingen. Ten eerste waarderen mannen **een ruime woning**:

Ik denk het aantal kamers en de grootte van de kamers. Niet dat we kinderkamers hebben die heel klein zijn, waar je net aan een bedje of een kast in kan zetten. (R28, levensfase 1, man)

De ruimtes, grote ruimte. Dat is eigenlijk wel een heel belangrijk element. [...] Je koopt hier heel veel kuub, omdat het ook platte daken zijn allemaal, dus je hebt maximale ruimte. Dat is ook het karakter van de huizen, van de buitenkant ziet het er niet uit, maar van binnen geweldig. Dat is redelijk comfortabel wonen. (R17, levensfase 4, man)

Ten tweede, waarderen mannen **gemak**: dat kan zich uiten in een praktische indeling of inrichting, gebruiksvriendelijke apparaten (slimme thermostaat) of een onderhoudsvriendelijke woning:

De woning is ook gebouwd als een goedkoop mogelijke casco, zodat er veel ruimte in zit. [...] En het is flexibel, je kan er van alles aan verbouwen. (R18, levensfase 1, man)

We weten inmiddels ook wel wat we hebben, want uiteindelijk zie je wel eens mensen die kopen dan een huis en die zijn dan echt wel aan de beurt met allerlei verborgen gebreken. We weten hier heel goed wat er op ons af zit te komen en hoe het er voorstaat, dat geeft ook wel comfort. (R11, levensfase 1, man)

Het waarderen van gemak kan gerelateerd worden aan het feit dat alle mannelijke respondenten uit onze populatie verantwoordelijk zijn voor het grote woningonderhoud: zij

klussen in huis en zij doen de technische dingen (bijv. elektra, leidingwerk) in de woning. Vanuit hun verantwoordelijkheid voor deze huishoudelijke praktijk vinden zij het ook fijn als dat makkelijk kan:

We wonen hier heerlijk. En aan onderhoud, het zijn alleen de beneden kozijnen die geschilderd moeten worden. De rest is allemaal kunststof. (R1, levensfase 4, man)

Het comfort zit ook wel in onze waterontharding. Die vermindert je energie die nodig is om warm te stoken. Plus je hebt geen vervuiling in boilers, overal waar je water warm maakt heb je kalk zitten, daar heb je dus ook geen last van. (R27, levensfase 1, man)

2.3 Gendergerelateerde huishoudelijke praktijken in het gezin

Vanuit een gender perspectief op het gezin wordt benadrukt dat er binnen het moderne gezinsleven in Westerse landen, ondanks vele jaren van vrouwenemancipatie, nog een belangrijke gemarkeerde genderspecifieke tweedeling in huishoudelijke taken is waar te nemen (Munro en Madison 2006; Duyvendak en Stavenuiter 2006). Er zijn verschillen in type gezin (Holdert en Antonides 1997): een belangrijke onderscheiding relevant voor ons onderzoek is het verschil tussen moderne (egalitaire) en traditionele (patriarchale) gezinnen zijn.

Uit onze populatie van respondenten blijkt dat een meerderheid van 60 procent van de gezinnen als ‘modern’ gekwalificeerd kan worden: dat betekent dat ze huishoudelijke taken grotendeels gezamenlijk op zich nemen bij twee werkende partners, of dat de mannelijke partner traditioneel feminie taken zoals schoonmaken, wassen en kleine woninginrichting meer op zich neemt of vrouwen traditioneel masculiene taken zoals groot woningonderhoud op zich neemt. Een minderheid van 40 procent van de gezinnen kan als ‘traditioneel’ gekwalificeerd worden: dat betekent dat er geen gelijke verdeling van taken is en een traditionele verdeling van taken zoals bijvoorbeeld de schoonmaak bij de vrouw en het woningonderhoud bij de man (zie sectie 1.3 van dit rapport voor een overzicht van de huishoudelijke taken)

Onze populatie van 40 gezinnen laat wel zien dat hier ook een generatieverschil is waar te nemen: onder gezinnen met jonge kinderen tot 8 jaar is de taakverdeling onder de meerderheid van de gezinnen modern te noemen, terwijl bij de meerderheid van de gepensioneerde gezinnen de taakverdeling juist overwegend traditioneel is. Het type gezin is van invloed op het besluitvormingsproces ten aanzien van energiemaatregelen. In moderne gezinnen wordt de keuze voor een energiemaatregel samen genomen, in een traditioneel gezin maakt de man uiteindelijk de keuze.

In dit onderzoek ligt de focus op hoe genderverschillen gerelateerd zijn aan de besluitvorming ten aanzien van energiemaatregelen. Dat leidt in eerste instantie tot de subvraag: Welke rol spelen gendergerelateerde huishoudelijke praktijken in het tot stand brengen van de woonbeleving van gezinnen?

Wat opvalt bij gezinnen doorheen alle levensfasen is dat mannen zich bezighouden met het **grote woningonderhoud** – denk aan schilderwerk buiten, dakgoot onderhouden, elektra organiseren, reparatiewerk, timmeren. **Het kleine woningonderhoud** – denk aan

schilderwerk binnen, lampen vervangen – wordt daarentegen vaker gezamenlijk gedaan of een heel enkele keer alleen door de vrouw. Ook valt op dat vrouwen verantwoordelijk zijn voor de afwerking en details van het woningonderhoud:

***Meneer:** Woningonderhoud ligt bij mij, dat is niet zo moeilijk.*

***Mevrouw:** Lampen vervangen kan ik ook nog wel en ik mag de potten verf halen enzo, dus een heel klein beetje...*

***Meneer:** ...zij doet de kleuren, daar is zij lekker in thuis en daar heeft zij een mening over.*

***Mevrouw:** Maar ook over de kwaliteit en uitzoeken wat voor verf en wat voor soort. (R13, levensfase 4, gezin)*

Ik denk dat ik iets meer timmer en zaag dan jij, maar schilderen doe jij. Ik weet dat je hierbinnen, dat ik meestal wel schuur, maar de afwerking, de randjes enzo, dat doe jij. Buitenschilderwerk doe ik dan wel weer en dakgoten schoonmaken. (R25, levensfase 1, man)

Kleine onderhoudstaken zoals lampen vervangen en binnen schilderen raken ook aan de woninginrichting: dat kan verklaren waarom dit vaker gezamenlijk ondernomen wordt. Immers, **de grote woninginrichting** – denk aan de aanschaf van meubels, apparaten en sfeerverlichting – wordt grotendeels gezamenlijk gedaan. Voor **de kleine woninginrichting** zijn vrouwen in meerderheid verantwoordelijk – denk aan sfeer maken door middel van bloemen, kaarsen en decoratie:

Dat is net als met het klussen, ongeveer die verhouding. Dus het merendeel van het klussen doe ik, maar soms doet [mijn vrouw] ook wel wat. Dat geldt natuurlijk voor die inrichting ook. Ik laat [mijn vrouw] altijd de kleuren uitzoeken, daar hoef ik niet mee bezig te zijn. (R30, levensfase 4, man)

***Meneer:** De woninginrichting dat is vooral jouw ding, ik bemoei me er weinig mee.*

***Mevrouw:** Je hebt er wel een mening over.*

***Meneer:** Als we een bank gaan kopen dan doen we het samen, op groter niveau zeg maar, maar dan is zij de initiator. Maar de aankleding, daar geef ik ook niet zoveel om, dat vind ik ook prima.*

***Mevrouw:** Ik hoef hier niet zomaar alles binnen te zetten, behalve als het gaat om kaarsjes, de bloemetjes en de lampjes enzo, dat is mijn terrein. (R18, levensfase 1, gezin)*

Het **schoonmaken van het huis** en **de was** bij gezinnen doorheen alle levensfases wordt nog grotendeels gedaan door vrouwen. Bij de meerderheid van de gezinnen waarbij dit het geval was, werkte de vrouw minder dan de man:

***Mevrouw:** De was dat doe ik en de was ophangen buiten ophangen ook.*

***Meneer:** Ik wil wel eens iets, wat eruit halen, iets erin stoppen. Het is eigenlijk zo van, ik werk viereuhalf, vijf dagen in de week. Dat is mijn ding plus het klussen en dat soort dingen. Daar hebben we nooit keiharde afspraken over gemaakt, maar zo is het eigenlijk uit zichzelf gegroeid en dat werkt goed. (R12, levensfase 1, man)*

En ik werk iets minder, dus dan doe je ook iets meer schoonmaakdingen. Redelijk modaal gezin denk ik. (R31, levensfase 4, vrouw)

Het **koken en afwassen** daarentegen wordt bijna altijd gezamenlijk gedaan, waarbij de een kookt en de ander afwast:

Ik doe de afwas en [mijn vrouw] kookt, dat is ook een vast ritme. (R38, levensfase 4, man)

Daar waar één van de partners verantwoordelijk is voor de **financiële administratie**, is dat vaker de man in onze populatie respondenten. Opvallend genoeg is de ervaring van de geïnterviewde professionals dat vrouwen thuis “over de portemonnee gaan”. Dat wijkt dus af van onze bevinding. Dat mannen verantwoordelijk zijn voor de financiële administratie betekent niet dat belangrijk financiële aankopen of kwesties niet besproken worden thuis:

Meneer: Tot nu toe heb ik eigenlijk het merendeel gedaan.

Mevrouw: Nou, we bespreken dat wel voor. Jij regelt het zeg maar vaak, dan, de verzekeringen, de energieleverancier, de belasting enzo.

Meneer: Ja.

(R38, levensfase 4, gezin)

Uitzondering hierop in onze populatie zijn traditionele gezinnen in onze populatie: daar zijn mannen verantwoordelijk voor de financiële administratie en worden beslissingen over aankopen niet per se voorbesproken met hun partner.

2.4 De rol van energieverbruik in de woonbeleving

Uit onderzoek blijkt dat de manier waarop gezinnen een fijne woonbeleving tot stand brengen of willen brengen van invloed is op hun energieverbruik (Ellsworth-Krebs et al 2015). We moeten (veranderingen in) energieverbruik dan ook begrijpen in relatie tot de manier waarop een gezin probeert een aanvaardbare woonbeleving tot stand te brengen. Daarom is een van de subvragen in dit onderzoeksproject: Hoe speelt het thema energie een rol in de woonbeleving van gezinnen?

Gevraagd naar of ze bewust zijn van hun energieverbruik antwoordde de meerderheid van de gezinnen dat bevestigend. Bij mannen uit zich dat vooral in drie handelingen.

Ten eerste, het **checken en monitoren van energieverbruik op regelmatige basis**:

Ja, ik houd redelijk goed in de gaten waar het energieverbruik in zit en de meeste apparaten in dit huis zijn ook zuinig. Alles is A++ of beter. (...) En ook de hele simpele dingen als een koffiezetapparaat, dat gaat dan in de thermoskan en daarna gaat ie vanzelf uit. Dat vind ik wel heel fijne apparaten, ze doen wat ze moeten doen en daarna is het gewoon klaar, kosten ze ook geen energie meer en kan je ze ook gewoon vergeten, dan hoef je er niet aan te denken dat je ze uit zet. (R21, levensfase 1, man)

Ten tweede, het **uitdoen/reguleren van de thermostaat**:

Meneer: Door alleen te stoken in de ruimtes waar je ook bent en alle andere ruimtes die hebben we ook wel op temperatuur gehouden met de thermostaat die acceptabel is. Dat is per ruimte wel een beetje verschillend. Alleen hier [de woonkamer] wordt

*überhaupt de temperatuur bereikt die op de thermostaat ingesteld is: die staat op 19,5. Op de slaapkamers 12 tot 15, dat is de marge eigenlijk. De badkamer varieert dan een beetje. **Mevrouw:** Ja ligt eraan, als de kinderen net in bad zijn geweest, dan doe ik de verwarming wel even aan, anders is het gewoon te koud. (R28, levensfase 1, gezin)*

Dat het bewuste energieverbruik van mannen zich voornamelijk uit in deze handelingen is niet gek, gezien het feit dat ze, gevraagd naar hun woonbeleving, vaker praten in termen van gemak en simpel gebruik en onderhoud van de woning, maar ook gemak in het warm en koel houden van de woning.

Ten derde, investeren mannen vaak in **energiezuinige huishoudelijke apparaten** (koelkast, vriezer, tv, verlichting):

En waar het kan, we hebben een deel van de verlichting vervangen door ledlampen, omdat dat behoorlijk scheelt in het stroomverbruik. Ook de koelkast op een gegeven moment weggedaan, omdat die te veel stroom verbruikte. “ (R31, levensfase 2, man)

Laat ik zeggen, ik heb de afgelopen drie jaar de apparaten die we in huis gebruiken: die ben ik gaan afwegen, van wat is betaalbaar en wat is het voordeel? Dan begin je dus bij de dingen die het meest rendement opleveren. [...] Ik heb de motor van de centrale ventilatie vervangen, nu is die zoveel keer zuiniger [R35, levensfase 3, man]

En allemaal duurzame verlichting, spotjes erin die ook allemaal bediend worden. (R13, levensfase 2, man)

De nadruk op **spaarzaam lichtgebruik** door het vervangen van lampen, is iets wat vrouwen gemeen hebben met mannen. Ze benadrukken het ook bovengemiddeld vaak als ze gevraagd wordt naar hun bewuste energieverbruik:

Die lampen, ik vind ze echt niet mooi, maar ze zijn allemaal wel energiebesparend dat wel. Dus die hebben we wel bewust aangeschaft als een investering. [...] Ik heb ook wel een tijdje opgelet, op stekkers en opladers. Maar daar let ik niet meer zo op, jij doet dat meer. (R22, levensfase 1, vrouw)

Daarnaast uit een bewust energieverbruik bij vrouwen zich voornamelijk in twee andere handelingen. Ten eerste, letten vrouwen vaker op hun eigen **waterverbruik** en dat van de overige gezinsleden. Het gaat dan bijvoorbeeld om kort douchen en geen kranen laten lopen:

Ik douche sowieso kort. (R22, levensfase 1, vrouw)

Ik kan daar echt niet tegen [...] de kraan laten lopen. Daar ben ik echt allergisch voor. Dat heb jij echt afgeleerd. Hij deed tandenpoetsen met de kraan laten lopen! (R39, levensfase 1, vrouw)

Ten derde komt bewust met energie omgaan tot uiting in **de opvoeding van de (klein)kinderen**. Het gaat dan bijvoorbeeld om het attent maken op het gebruiken van een dekentje om je warm te houden, deuren dicht, lampen uit, en de tv en computer uitdoen:

Op een gegeven moment zei ik: 'Elke keer als die tussendeur open staat, dan gaat er een dubbeltje af van je zakgeld'. Toen baalden ze joh, dan zakken die gezichten. [...] Daar heb ik wel even op moeten hameren. (R11, levensfase 1, vrouw)

Je moet ze zo achter de broek aanvangen hè. Het blijven pubers. Elke keer weer van 'Hee hallo, er zit een uitknop op dat apparaat!' [...] Dat sluipverbruik is zo onnodig. (R25 levensfase 2, vrouw)

Wij hebben veel en vaak kaarsjes aan, dat merk je ook aan de temperatuur altijd een beetje. En met mijn dochters zit ik altijd lekker onder het dekentje. Ja ik ben wel echt een koukleum dus ik wil het echt behaaglijk hebben thuis. (R11, levensfase 1, vrouw)

Deze rol van energie in de woonbeleving van vrouwen kan gekoppeld worden aan hun verantwoordelijkheid voor bepaalde huishoudelijke praktijken zoals de kleine woninginrichting wat vooral gaat over sfeer maken in huis – d.m.v. verlichting - maar ook aan hun betrokkenheid bij de opvoeding van de kinderen. Ook waarderen vrouwen een lichte woning wanneer gevraagd naar hun woonbeleving (zie sectie 2.2 van dit onderzoeksrapport).

Zoals hierboven uitgelegd, moeten we energieverbruik begrijpen in relatie tot de manier waarop een gezin probeert een aanvaardbare woonbeleving tot stand te brengen. De meerderheid van onze respondenten geven bijvoorbeeld aan dat ze een fijne woonbeleving niet op willen geven voor het verminderen van hun energieverbruik. Bij gezinnen met kinderen gaat het dan vooral om het comfort van de kinderen:

Qua comfort voor de kinderen hebben we wel zoiets, dat ze in de slaapkamers waar ze kunnen spelen wel gewoon een verwarming hebben. Niet dat je die elke dag aan hebt, maar dat je die wel kan gebruiken als het nodig is. Omdat je beneden hier ook een kachel hebt, maar die radiatoren nooit aan. Nu hebben zij een infrarood verwarming en die kan gewoon aan. Als ze dan willen spelen kunnen ze het ook gewoon warm maken. (R27, levensfase 1, vrouw)

Bij oudere en gepensioneerde gezinnen gaat het dan om comfort voor henzelf en hun lichaam:

Mevrouw: *Je moet toch ergens warmte mee behalen.*

Meneer: *Wij stookten in de winter nooit boven op de slaapkamers, want zonlicht geeft ook warmte. En alles is geïsoleerd, dus we hadden nooit kachel aan, het was boven altijd lekker. Alleen de doucheruimte was dan wel warm. Maar toen wilde we de cv niet meer aan hebben, dus dan moet je er wat op vinden.[...] We hebben 1 of 2 winters hebben we zo gezeten van nou...*

Mevrouw: *...en ik zei 'ik vind het niet zo prettig, dan gaat de cv weer aan'.*

Meneer: *Maar toen hebben we ervoor gekozen die infrarood panelen te installeren. [...] Boven de wastafels hebben we nu die panelen. Dat is zo lekker. En ik ga nu ook twee keer in de week voor de spieren even in bad.*

Mevrouw: *Dan is het even een kwartiertje van tevoren zet je 'm hoger en dan vast het bad aan zetten. Tegen de tijd dat je erin moet is het heerlijk daar. (R26, levensfase 3, gezin)*

2.5 De plaats van woningonderhoud en –verbetering in de woonbeleving

‘Wonen’ is een proces waarbij mensen continu grote en kleine veranderingen aan hun woonomgeving tot stand brengen: “keeping it under repair, decorating, or making structural alterations in response to their *changing* domestic circumstances” (Ingold 2000: 187). De crux zit in het woord “changing”. De constante aanpassingen in/aan onze woonomgeving om onze veranderende huiselijke behoeftes op te vangen zijn dus inherent aan onze woonbeleving. Verschillende empirische studies laten zien dat het doorlopende proces van woningonderhoud en –verbetering centraal staat in het tot stand brengen – en behouden – van een aanvaardbare woonbeleving (Dowling & Mee 2007; Petersen 2008; Maller et al 2012; Vlasova & Gram-Hanssen 2014; Van Hal et al 2016).

Verdere reflectie hierop vanuit consumptiesociologisch perspectief leert ons dat nieuwe technologieën en producten worden verworven als onderdeel van het verwezenlijken van wat mensen een aanvaardbare woonbeleving vinden. Consumptiegoederen kunnen de reorganisatie van huishoudelijke praktijken stimuleren, maar het belangrijkste punt is dat ze effectief onderdeel worden gemaakt of worden aangepast aan zorgen over comfort, gezondheid of veiligheid (zoals het voorkomen dat baby’s op een koude vloer kruipen of kinderen in een niet goed geventileerde kamer slapen)(Hand et al 2007). Essentieel aan dit perspectief op wonen is dat woonbeleving, en woningonderhoud en –verbetering niet uit elkaar gehaald moeten worden: voor bewoners zijn ze inherent aan elkaar verbonden.

Uit ons onderzoek blijkt dat gezinnen doorheen alle levensfasen inderdaad geen onderscheid maken in keuzes tussen energiemaatregelen en andere onderhouds- en verbeteringsmaatregelen in/aan de woning:

We gingen toch verbouwen en we hadden een heel hoog energieverbruik, dat wisten we. Dus toen hebben we ook gezegd van ‘dan doen we samen met de beslissing om te verbouwen doen we ook gelijk isoleren. We zijn toch bezig, dus dan is het maar een kleinigheidje’. (R36, levensfase 1, man)

We hebben meerdere dingen gedaan. We hebben een aantal energie-dingen gedaan, want toen we het kochten woonde de vorige bewoonster hier al veertig jaar. Die had de laatste vijfendertig jaar geen onderhoud gedaan. Dus het was echt oud, niet alleen qua inrichting, maar ook qua bouwfysisch, het was allemaal enkel glas en dat soort dingen. Het eerste jaar hebben we allemaal van dat soort dingen gedaan, dubbelglas, nieuwe ketel, het dak denk ik ook. [...] En vlak daarna, toen hebben we een stuk uitgebreid. De oude gevel liep tot daar laat maar zeggen, en we hebben een stuk in de tuin gebouwd. Een nieuwe badkamer en dat alles dus ook. (R23, levensfase 3, man)

Deze bevindingen sluit aan op eerdere onderzoeken (Wilson et al 2015). In een studie van Levold en Aune (2003; in Tjorring 2016) gaf de meerderheid van de respondenten aan dat hun beslissing ten aanzien van woningonderhoud en –verbetering een kwestie was van het gebalanceerd afwegen van alle mogelijkheden voor het verbeteren van hun woonbeleving en niet specifiek ging om energiebesparing. Een energiemaatregel was simpelweg een van de vele mogelijkheden en werd meegenomen in de afweging van overige mogelijkheden voor het verbeteren van de woonbeleving. Dit komt overeen met onderzoek van 5plus1 (2016) waaruit blijkt dat bijvoorbeeld een investering in zonnepanelen moet concurreren met *klussen in huis* die het woongenot direct verhogen (interieur, verbouwen badkamer et cetera). Gevoelsmatig wordt dit soort maatregelen direct beloond met meer plezier en comfort en daarom staat klussen in huis hoger op de to-do-lijst dan een energiemaatregel. In onze populatie zijn het

vooral vrouwen die dit argument benadrukken, vaak ook ingebracht vanuit hun verantwoordelijkheid en betrokkenheid bij de kleine en grote woninginrichting in huis.

Het onderzoek van 5plus1 liet ook zien dat investeringen zoals zonnepanelen concurreren met klussen aan het huis, zoals onderhoud binnen en buiten (schilderen, maar ook de tuin). Dit wordt gezien als ‘noodzakelijk’ en gaat daardoor vaak voor. Dit argument kwamen we ook zeer vaak tegen in ons onderzoek, maar werd vaak door de mannen in onze onderzoekspopulatie benadrukt en vaak ingebracht vanuit hun verantwoordelijkheid voor het grote onderhoud in/aan de woning.

3 Besluitvormingsproces binnen het gezin

3.1 Introductie

Een ander belangrijk concept in dit onderzoek is ‘besluitvorming’. Veel beslissingen rondom de aanschaf van consumptiegoederen, zoals energiemaatregelen, vinden plaats in het gezin, waarbij vrouwen, mannen en kinderen elkaar beïnvloeden en gezamenlijk een beslissing nemen (Van Raaij 1996). Consumptiegoederen zijn aldus te beschouwen als een collectief goed in het gezin waarover bij de keuze compromissen worden gesloten en onderhandelingen plaatsvinden (Bronner 2003; Familie Kenniscentrum 2008). Uit onderzoek van Familie Kenniscentrum (2011) blijkt dat de rollen van vrouwen en mannen in verschillende fasen van de besluitvorming kunnen verschillen per consumptiegoed. De vraag die dan ook centraal staat in dit onderzoeksproject is: Welke rol spelen individuele gezinsleden (vrouw, man, kinderen) in het besluitvormingsproces met betrekking tot energiemaatregelen?

3.2 Twee besluitvormingsprocessen

Voor het beantwoorden van bovenstaande vraag is het van belang om allereerst inzicht te krijgen in welke stadia een besluitvormingsproces telt. Bronner (2003) onderscheidt, op basis van onderzoek naar beslissingen ten aanzien van vier consumptiegoederen (auto, pc, vakantie, sparen/beleggen), een zestal fasen van besluitvorming: 1) *eerste idee*, 2) *informatie verzamelen*, 3) *informatie verwerken*, 4) *naar winkel/dealer/reisbureau gaan/proefrit maken*, 5) *financiële grenzen bepalen* en 6) *uiteindelijke beslissing*.

Onderzoek laat zien dat woningverduurzaming vaak ook een lange termijn proces is wat meerdere maanden en zelfs soms jaren kan duren (Fawcett 2014). Recentelijk is er op het terrein van energiebesparing ook een ‘klantreis’ ontwikkeld: dit is het besluitvormingstraject van bewoners, waarop intermediaire organisaties en bedrijven gericht kunnen aangrijpen met hun dienstverlening, zodat eigenaar-bewoners beter gestimuleerd en ondersteund worden in hun beslissing tot het aankopen van energiemaatregelen. In de lektuur wordt het begrip ‘klantreis’ op veel verschillende manieren omschreven. Er zijn echter 6 basisfasen van een klantreis energiebesparing te onderscheiden (De Wilde en Vastbinder 2017; De Wilde en Spaargaren 2017): 1) *oriëntatie*: deze fase bestaat uit bewustwording en geïnspireerd raken over energiebesparing, 2) *advies*: de volgende stap is een analyse van de energiebesparende of energieopwekkende mogelijkheden, 3) *offerte*: tijdens de offertefase weet de bewoner welke (set van) maatregelen zij wil nemen. Er worden (verschillende) offertes opgevraagd, 4) *uitvoeren*: de keuze voor de energiebesparende maatregel en de uitvoerende partij is gemaakt: de uitvoering (installatie of bouw) kan beginnen, 5) *controle*: de energiebesparende maatregel is genomen en uitgevoerd. De bewoner kan nu ervaren/controleren wat het effect van de maatregel is, 6) *inspireren*: tevreden bewoners werken inspirerend en functioneren als ambassadeur voor een maatregel, een bedrijf of een intermediaire organisatie.

Wat deze verschillende fasen van besluitvorming in relatie tot verschillende type consumptiegoederen laten zien is dat een beslissing geen statisch verschijnsel is, maar de uitkomst van verschillende typen besluitvormingsprocessen. De leidt tot de vraag: Zijn er verschillende typen besluitvormingsprocessen voor energiemaatregelen te onderscheiden binnen gezinnen? En zo ja, hoe verschillen deze verschillende typen besluitvormingsprocessen?

Er zijn grofweg 2 typen besluitvormingsprocessen te onderscheiden op basis van ons onderzoek:

Ten eerste, een individueel besluitvormingsproces met twee beslissingsmomenten.

1. **Oriënteren:** deze fase bestaat uit bewustwording en geïnspireerd raken over energiebesparing en mogelijkheden om de woning te verbeteren;
2. **Informatie verzamelen;** het verzamelen van de energiebesparende of energieopwekkende mogelijkheden van de maatregel;
3. **Informatie verwerken;** een analyse van de mogelijkheden voor de woning en het gezin;
4. **Voorlopige beslissing:** er wordt een voorlopige keuze voor de maatregel gemaakt, maar belangrijke aspecten ten aanzien van kosten en mogelijkheden van de plaatsing moeten nog worden ingevuld;
5. **Offertes verzamelen:** het gezin weet welke maatregelen ze wil aanschaffen en er worden (verschillende) offertes opgevraagd bij aanbieders;
6. **Offertes verwerken:** een analyse van de mogelijkheden voor de woning en gedetailleerde financiële informatie;
7. **Modelwoning kijken:** er is toch nog twijfel en onzekerheid, de maatregel wordt geprobeerd tastbaar te maken door samen bij de burens, een modelwoning of showroom te gaan kijken;
8. **Financiële grenzen bepalen:** tijdens dit overzichtsmoment wordt er vooral gereflecteerd op de financiële aspecten van de maatregel;
9. **Uiteindelijke beslissing:** de keuze voor een aanbieder wordt gemaakt en er wordt een contract aangegaan met de aanbieder;
10. **Uitvoeren:** de planning en uitvoering van de maatregel kan beginnen;
11. **Nazorg:** de maatregel is uitgevoerd en het gezin kan nu ervaren/controleren wat het effect van de maatregel is.

Ten tweede, een collectief besluitvormingsproces met één beslissingsmoment:

1. **Oriënteren:** deze fase bestaat uit bewustwording en geïnspireerd raken over energiebesparing en mogelijkheden om de woning te verbeteren;
2. **Informatie & offertes verzamelen en verwerken:** deze fase bestaat uit het verzamelen van de energiebesparende of energieopwekkende mogelijkheden van de maatregel en een analyse van de mogelijkheden voor de woning en het gezin. Dit gaat samen met gedetailleerde financiële informatie door middel van het opvragen van offertes;
3. **Financiële grenzen bepalen:** tijdens dit overzichtsmoment in het proces wordt er vooral gereflecteerd op de financiële aspecten van de maatregel;
4. **Uiteindelijke beslissing:** de keuze voor een aanbieder wordt gemaakt en er wordt een contract aangegaan met de aanbieder;
5. **Uitvoeren:** de planning en uitvoering van de maatregel kan beginnen;
6. **Nazorg:** de maatregel is uitgevoerd en het gezin kan nu ervaren/controleren wat het effect van de maatregel is;

In dit besluitvormingsproces zit er niet een voorlopige beslissing omdat het verzamelen en verwerken van informatie en offertes tegelijkertijd worden uitgevoerd.

Afhankelijk van de volgende variabelen, zijn er verschillende rollen te onderscheiden voor beide partners in het proces:

- 1) type gezin: modern versus traditioneel;
- 2) type energiemaatregel: isolatie versus installatie.

3.3 De invloed van beide partners en beïnvloedingsstrategieën

De voortschrijdende democratisering in gezinnen zorgt ervoor dat beslissingen steeds meer het resultaat zijn van gezamenlijk overleggen en onderhandelen (Belch and Willis 2001). Was in 1985 bij 50 procent van de meerpersoonshuishoudens de man de voornaamste beslisser, in 2003 was dat percentage gedaald naar 35 procent. Nam men in de jaren '50 en '60 nog aan dat de vrouw 100 procent besliste over de aanschaf van dagelijkse huishoudelijke producten en de man 100 procent over de duurzame gebruiksgoederen, tegenwoordig gaat men ervan uit dat we toegaan naar een situatie waarin vrouwen en mannen evenveel invloed hebben. Veel aankopen zijn dus van individuele tot gezinsbeslissingen geworden (Bronner 2003). In hoofdstuk 2 lieten we zien dat in onze populatie gezinnen 60 procent als modern en 40 procent als traditioneel gekwalificeerd kan worden. Dat leidt tot de vraag: Welke rol spelen partners in het besluitvormingsproces met betrekking tot energiemaatregelen in verschillende type gezinnen? En wat zijn reeds bestaande beïnvloedingsstrategieën binnen gezinnen en gericht op welke gezinsleden?

Bronner (2003) onderscheid 10 'beïnvloedingsstrategieën' die in een gezin kunnen worden toegepast om tot een uiteindelijke beslissing voor een product te komen. In ons onderzoek komen we 5 beïnvloedingsstrategieën tegen:

1. **De 'voor wat hoort wat'- strategie:** de onderhandelingen zijn erop gericht om wederzijds voordeel te behalen. Dit kan voorkomen in de vorm van een ruilovereenkomst tussen partners: bijvoorbeeld 'jij mag zonnepanelen aankopen, als ik een uitbouw van de keuken mag';
2. **De gulden middenweg-strategie:** dit is een onderhandelingsstrategie van geven en nemen en tot een compromis komen. Daarbij leveren beide partners in en houdt men de gulden middenweg aan. Deze strategie leidt tot een voor beide partners suboptimale keuze, maar beiden zijn er uiteindelijk wel tevreden mee;
3. **De overredingsstrategie:** in dit geval probeert gezinslid a een ander gezinslid b te overtuigen, zo dat de keuze van a plaatsvindt. De focus is op eenzijdige winst voor één partner in plaats van dualistische winst voor beide partners. Een aantal voorbeelden van deze strategieën: volhouden en doorzetten, zeggen dat iedereen het heeft, zeggen dat anderen het mooi zullen vinden, zeggen dat vrienden of bekenden dezelfde keuze hebben gemaakt en daar tevreden over zijn, heel nadrukkelijk sterke en zwakke punten naar voren brengen, het onderwerp steeds weer op de agenda zetten en zo de ander als het ware uitputten;
4. **De expertstrategie:** een gezinslid probeert de andere gezinsleden ervan te overtuigen dat zij/hij meer weet op een bepaald terrein waarin een keuze moet worden gemaakt. Veelal gaat dit gezinslid heel gedetailleerde informatie in het keuzeproces naar voren brengen om zijn/haar expertise te 'bewijzen';

5. **De delegeringsstrategie:** bij deze strategie gaan de gezinsleden praten met een externe expert of derde persoon buiten het gezin die meer over de zaak weet. Er wordt vertrouwd op de externe deskundigheid om het verschil van inzicht op te lossen.

Deze beïnvloedingsstrategieën zullen in de volgende paragrafen aan bod komen.

3.3.1 Installatiemaatregelen via een individueel besluitvormingsproces

	Modern gezin	Traditioneel gezin
Oriënteren,	Voornameijk man	Altijd man
Informatie verzamelen	Voornameijk man	Altijd man
Informatie verwerken	Voornameijk man	Altijd man
Voorlopige beslissing	Samen, bij twijfel of discussie: - 'Voor wat hoort wat' - strategie door beiden - Expertstrategie door man	Samen, bij twijfel of discussie: - Autoritaire of expertstrategie door man
Offertes verzamelen	Voornameijk man	Altijd man
Offertes verwerken	Samen	Voornameijk man
Modelwoning bezoeken	Incidenteel: Samen, indien er nog steeds twijfel of discussie is.	n.v.t.
Financiële grenzen bepalen	Voornameijk man: hij is vaak degene die er het meest van weet, zichzelf expert heeft gemaakt alsook verantwoordelijk is voor financiële administratie in het gezin	Voornameijk man
Uiteindelijke beslissing	Samen, bij twijfel of discussie: - Expertstrategie door man - Delegeringsstrategie naar externe expert door beiden	Voornameijk man
Uitvoeren	Voornameijk man, hij is bijvoorbeeld aanwezig bij de technische opname en/of uitvoering	Voornameijk man, hij is bijvoorbeeld aanwezig bij de technische opname en/of uitvoering
Nazorg	Samen: vrouw let meer op details, afwerking en communicatie; man vooral bezig met monitoren energieverbruik via slimme meter en app	Voornameijk man, vooral bezig met monitoren energieverbruik via slimme meter en app

Tabel 1: Besluitvormingsdynamiek in modern en traditioneel gezin ten aanzien van installatiemaatregelen aangekocht via een individueel besluitvormingsproces

In het algemeen valt op dat in een individueel besluitvormingsproces voor installatiemaatregelen zoals zonnepanelen, mannen dominant zijn en ook altijd het aanspreekpunt naar de uitvoerende partij toe. Dit is zowel het geval in moderne als traditionele gezinnen. Er is een duidelijke relatie te leggen tussen de huishoudelijke taak van verantwoordelijk zijn voor de financiële administratie en hun oriëntatie op zonnepanelen. In de uitleg over de aanschaf van zonnepanelen, blijkt dat deze mannen zonnepanelen

aantrekkelijk vinden als financiële investering. Zoals onderstaande man, verantwoordelijk voor de financiële administratie in zijn gezin met een jonge dochter het verwoordt:

Ik heb gewoon zitten kijken, en tja, bankzaken houd ik ook altijd in de gaten. En ik was weer in schok dat er weer een renteverlaging plaatsvond, dus toen ben ik gaan kijken, als die banken niks opleveren, hoe kan ik dan anders geld verdienen. Ik wil wel een bepaalde zekerheid in geld dat ik opzij zet voor later, om haar [dochter] te helpen met een studie, als ze dat wil en kan. De mogelijkheden daarin zijn heel beperkt, dus toen ging ik wat creatiever denken. Toen kwam ik eigenlijk op de investering zonnepanelen. Ja, we hebben het geld nu niet nodig, het is gewoon beschikbaar, en het rendement is gewoon beter zo. En het heeft een positief effect op het milieu. (R5, levensfase 1, man)

De informatie wordt voornamelijk door mannen verzameld en verwerkt, en daarna vindt er in moderne gezinnen vaak een kort moment plaats waarin er een voorlopige beslissing voor zonnepanelen moet worden genomen. Dit is het moment waarop er nog wel eens sprake is van een 'voor wat hoort wat'-strategie van geven en nemen en tot een compromis komen:

Meneer: *Die zonnepanelen, die waren echt een punt van onderhandeling. [Mijn vrouw] heeft daar lang tegen gestribbeld. De eerste fase, toen had ik geen wisselgeld. We hebben ook een fase gehad waarin het ook niet aan de orde kwam. Toen hadden we de burens gevraagd en de burens waren ook niet blij, die zeiden het is jullie dak, maar wij vinden het lelijk, dat zei de buurvrouw.*

Mevrouw: *Tuurlijk ja! Vooral omdat ik het zelf helemaal met haar eens ben. [...] Ik vond het lelijk en ik dacht de technologie gaat zo hard, dat als je nog even een paar jaar wacht, dat het ook wel op een manier kan dat het iets mooier is, dat was een beetje mijn idee. Toen kwam [mijn man], die begon wat bewegen betreft de uitbouw van de keuken, dat was eigenlijk de onderhandeling.*

Meneer: *En die schuine ramen op de slaapkamer die heb je ook gekregen. Ik heb er veel voor moeten inleveren.*

Mevrouw: *Ja dat ging ook over licht wat mij betreft en ik ben er nog elke dag blij mee.*

Meneer: *In de tussentijd blijft dat dan een beetje sudderen.*

Mevrouw: *Ja, maar bij mij heeft het toch te maken met dat we ondertussen wel bezig waren met andere dingen die we in het huis konden doen, niet met klimaat per se, maar wel met verbetering. Omdat die aannemer die dat dus deed en met ons praatte, dan kom je van het een op het ander van wat je in het huis kan doen. Toen kwamen we volgens mij op zowel zonnepanelen weer en toen kwam dat bij elkaar. Toen voelde ik van 'dat vind ik wel leuk, maar daar moet wel iets tegenover staan'.*

Meneer: *dus die zonnepanelen zijn een gevolg van een compromis. Ik wilde graag zonnepanelen. Ik heb ook gezocht naar mooiere oplossingen, maar die zijn er gewoon niet. Er zijn nu dakpannen met zonnepanelen, die zijn heel prijzig en die hebben een rendement dat niet relevant is, dus dan kun je het net zo goed niet doen (R35, levensfase 3, gezin)*

Als er dan uiteindelijk toch een voorlopige beslissing is genomen, zoekt vaak de man naar geschikte uitvoerende partijen en vraagt offertes op. De offertes worden vaak niet gezamenlijk in detail besproken maar wel globaal over wat de financiële keuzes zijn. Het valt op dat mannen in meerderheid de financiële grens bepalen van de maatregel, dat kan gerelateerd worden aan hun verantwoordelijkheid voor de financiële administratie in het huishouden alsook aan hun expertise op het terrein van de maatregel. Als er twijfel is bij (vaak) de vrouw, kan de man nog wel eens een expertstrategie inzetten aangezien de man degene is die

ondertussen behoorlijk veel kennis heeft over installatiemaatregel en daar dus ook een duidelijke(r) mening over heeft:

Meneer: *We hebben over een ding wel een discussie gehad en dat is of we wel of niet die optimisers moesten nemen. [...] Ik wilde wel heel graag die optimisers en ik heb echt veel onderzoek gedaan om te kijken of die optimisers noodzakelijk waren.*

Mevrouw: *Ja, er moet wel een nut inzitten, en het zijn natuurlijk allemaal commerciële bedrijven dus tja iedereen verkoopt graag veel, want het is wel prijziger ermee. Maar heb je er wel iets aan? Hij legde uit dat je bij elke optimiser kunt zien bij elk paneel hoe het dan functioneert. Ja, dat was uiteindelijk wel belangrijke informatie voor mij.*

Meneer: *Ja, dus je kan ook zien als het niet goed functioneert! [...] Als er eentje ineens binnen je garantie voor de helft gaat produceren, dan kan je die er zo uit pikken en dan kan je het laten vervangen*

Mevrouw: *Ja*

(R1, levensfase 4, gezin)

Een delegeringsstrategie komt ook voor, dan wordt er aan een externe deskundige om advies gevraagd. Professionals werkzaam in de isolatie- en installatiebranche herkennen dit:

Vragen als: de zonnepanelen, van hoe komen die op het dak te liggen? We hebben zwarte panelen die zijn optisch veel mooier dan die met de zilveren rand. Die man zit dan veel meer in de techniek van 'dit gaat het me opleveren aan zonne-energie'. Maar de vrouw wil weten van 'hoe komt dat op mijn dak te liggen, en hoe ziet dat eruit?' (professional isolatie- en installatiebedrijf)

Daar waar mannen een expertstrategie hebben ingezet ten tijde van het besluitvormingstraject, zijn ze ook bijna altijd aanwezig bij de technische opname voor en uitvoering van de maatregel. Door het investeren van tijd en energie in het besluitvormingsproces zijn ze gehecht geraakt aan de maatregel en willen ze dus betrokken blijven. Vaak is dat het geval bij een installatiemaatregel zoals zonnepanelen. Als vrouwen aanwezig zijn bij de uitvoering van de maatregel letten ze vaak op de houding en communicatie van de installateurs (zijn ze netjes, laten ze het schoon achter, communiceren ze goed et cetera). Mannen benoemen dat minder als er gevraagd wordt naar wat er goed of minder goed ging bij de uitvoering.

Ondanks de grote invloed van de man in de eerste fases van het besluitvormingsproces voor installatiemaatregelen zoals zonnepanelen, houden vrouwen zich opvallend vaak bezig met de nazorg van de installatiemaatregel. Het gaat dan vaak om de (details van de) afwerking van de maatregel (geen dakpannen kapot, bedrading netjes, panelen precies bevestigd et cetera) en de service die geleverd wordt:

Plus, we hebben die balken, dus het moest precies in die balken, de schroeven. Soms zaten ze er net ietsjes naast. (R12, levensfase 1, vrouw)

Meneer: *We hebben gemerkt dat de garantie niet zo geweldig gaat.*

Mevrouw: *Sinds de installatie valt de stroom steeds uit. Als het maar even waait op de voorkant, dan slaat de stroom uit. [...] Het is zelfs zo erg dat ik het telefoonnummer [van de uitvoerende partij] uit mijn hoofd ken. Daarom hebben we heel bewust met onze kachel, die hebben we bij een ander bedrijf gekocht. Daar hoef je maar te bellen en die man is er. (R26, levensfase 3, vrouw)*

Professionals beamen deze opvallend actieve rol van vrouwen in de latere fase van het besluitvormingsproces:

Wij worden gevonden op onze service en kwaliteit, maar je gaat een langdurige verbintenis met mensen aan want ze blijven terugkomen. Dat is ook wel een vrouwending, van: 'als dat ding op vrijdagavond stukgaat komen jullie dan ook?' Dat soort dingen dat vraagt de vrouw. (professional installatiebedrijf)

In een individueel besluitvormingsproces ten aanzien van installatiemaatregelen zoals zonnepanelen in traditionele gezinnen, zijn mannen dominant in het besluitvormingsproces. Zij zijn degene die zich oriënteren op zonnepanelen alsook informatie verzamelen en informatie verwerken. De vrouw komt op twee momenten in het proces aan bod. Op het moment dat er een voorlopige keuze voor de maatregel moet worden gemaakt, maar belangrijke aspecten nog verder moeten worden ingevuld. Bij twijfel bij de vrouw zet een man dan vaak een expertstrategie of een overredingsstrategie in:

Mevrouw: *Hij heeft wel echt het initiatief genomen, ook omdat...kijk, ik ben wel bezig met duurzaamheid, maar dan meer in de trend van minder vlees eten, niet voor de boodschappen de auto pakken, dat soort kleine dingetjes. Plus het feit dat deze zonnepanelen eigenlijk maar voor een paar jaar zijn. Alhoewel, misschien wordt het huis wel verkoopbaarder met zonnepanelen er op?*

Meneer: *Ja, dat is ook een argument, dat was voor haar wat minder...*

Mevrouw: *...nou ja, ik zie de positiviteit wel hoor. Maar we krijgen er niet meer uit, wat we er nu in stoppen, [...] want het rendement van zonnepanelen merk je wel pas na 5/7 jaar, wat was het nou?*

Meneer: *Dat merk je in principe natuurlijk direct, maar de terugverdientijd is 8 jaar...*

Mevrouw: *...maar dan zeg jij weer, en daar ben ik het ook wel mee eens, 'het is gewoon tijd om dit te doen. Je moet het gewoon doen, want het is gewoon een soort van maatschappelijke verantwoording die je hebt.' Tja, daar kan ik het alleen maar mee eens zijn natuurlijk. (R9, levensfase 2, gezin)*

Na dit moment bemoeit de vrouw zich niet meer met de aanschaf van de zonnepanelen. Zij komt pas weer in zicht als de zonnepanelen zijn geïnstalleerd en zij kijkt of de woning niet te veel is aangetast.

Meneer: *Ik had met die man afgesproken dat de omvormer, boven in de hoek, naast de cv-ketel geplaatst zou worden. Ik had dat bedacht. Maar toen waren die jongens bezig - zij was werken, ik was alleen thuis - toen kwamen ze naar me toe tijdens de uitvoering, dat ze na extra metingen, dat het toch niet ging lukken zoals ik het wilde. Dan kwam de omvormer in de woonkamer uit. Ik ben met ze meegelopen, alles nagemeten en ja, verdomd, dat lukte inderdaad niet. Dus toen was de enige optie om door de trap heen te boren. Ik was toen een beetje overdonderd, dus ik heb gezegd dat dat wel prima was. Ik had er geen rekening mee gehouden, maar op dit moment wist ik het ook niet op een andere manier op te lossen. Dus, tja dat moet dan maar en dat hebben ze toen gedaan. En toen kwam zij in de middag thuis...*

Mevrouw: *...ja, oh, ik was er helemaal niet blij mee!*

Meneer: *[...] Ik heb dat een beetje aangekeken, maar ja, zij bleef er maar over zeuren.*

Mevrouw: *Ik zeg, 'als jij niet belt, dan bel ik.' Elke dag liep ik me er weer aan te*

ergeren. Je betaalt gewoon heel veel geld en dan moet je tegen dat prutswerk aankijken. Nou, echt niet. (R4, levensfase 3, gezin)

Aangezien vrouwen betrokken zijn bij de afwerking van de maatregel, vertelt een van de ondervraagde professionals dat hij bij de afbouw van een installatiemaatregel wel specifiek vraagt aan beide partners om thuis te zijn, omdat in zijn optiek vooral vrouwen inderdaad aandacht hebben voor de afwerking van een maatregel:

Ik vraag mensen wel om beiden thuis te zijn bij de afbouw van de installatie, zeg maar bij de details en het zichtwerk. Ik ga het namelijk niet twee keer maken, dat heeft geen zin. Dan moet de vrouw er ook bij zijn. (professional installatiebedrijf)

3.3.2 Isolatiemaatregelen via een individueel besluitvormingsproces

	Modern gezin	Traditioneel gezin
Oriënteren	Voornamelijk vrouw	Man/vrouw
Informatie verzamelen	Voornamelijk man	Voornamelijk man
Informatie verwerken	Samen	Samen
Voorlopige beslissing	Samen, bij twijfel of discussie: - Expertstrategie door man - Delegeringsstrategie door vrouw	Samen, bij twijfel of discussie: - Expert- of overredingsstrategie door man - Delegeringsstrategie door beiden
Offertes verzamelen	Voornamelijk man	Voornamelijk man
Offertes verwerken	Samen	Voornamelijk man
Modelwoning	Incidenteel: Samen, indien er nog steeds twijfel of discussie is	n.v.t.
Financiële grenzen bepalen	Voornamelijk man: hij is vaak degene die er het meest van weet, zichzelf expert heeft gemaakt alsook verantwoordelijk is voor financiële administratie in het gezin	Voornamelijk man
Uiteindelijke beslissing	Samen, bij twijfel of discussie: - Gulden middenweg-strategie door beiden - Delegeringsstrategie door beiden	Voornamelijk man
Uitvoeren	Samen of vrouw aanwezig bij technische opname en/of uitvoering	Man of vrouw aanwezig bij technische opname en/of uitvoering
Nazorg	Samen: beide partners benadrukken verschil in comfort. Vrouw let meer op details, afwerking en communicatie. Man benadrukt verschil in energieverbruik	Samen: beide partners benadrukken verschil in comfort. Vrouw let meer op details, afwerking en communicatie. Man benadrukt verschil in energieverbruik

Tabel 2: Besluitvormingsdynamiek in moderne en traditioneel gezin ten aanzien van een isolatiemaatregel aangekocht via een individueel besluitvormingsproces

Een individueel besluitvormingsproces ten aanzien van isolatiemaatregelen, zoals glas-, dak-, vloer- en/of spouwmuurisolatie, wordt in meerderheid geïnitieerd door vrouwen zowel in moderne als traditionele gezinnen. Een keuze voor isolatiemaatregelen is bijvoorbeeld duidelijk te koppelen aan de woonbeleving van vrouwen. In de meerderheid van de gevallen waar sprake was van glas-, vloer-, dak- en/of muurisolatie, was er sprake van een gezamenlijk oriëntatieproces, waarbij vrouwen het probleem van tocht, kou, vocht of schimmelplekken in de woning aankaarten. Dat tast het comfort maar ook een gezond leefklimaat voor het gezin

aan, en dat is iets waar vrouwen over het algemeen veel waarde aan toekennen. Zoals bijvoorbeeld deze vrouw die uitlegt waarom zij de keuze voor spouwmuurisolatie instigeerde:

Ik maakte me al een tijdje zorgen over die vochtplekken hier in de woonkamer, maar die zitten ook boven op haar slaapkamer. Dat is toch, ja, niet goed. Er is ook altijd wel zo'n kouwelijke luchtstroom als je daar op de bank zit. [...] Ja, dat voelde niet goed. Dan ga je toch eens kijken van wat kun je daaraan doen en zo kwamen we op de mogelijkheden voor spouwmuurisolatie. (R16, levensfase 2, vrouw)

Gevraagd naar of bepaalde verkoopargumenten beter aansluiten bij de woonbeleving van vrouwen, beamen professionals dat vrouwen een gezonde en veilige woonomgeving belangrijk vinden:

Professional 1: *Veiligheid is erg belangrijk. Kijk, als je aanstuurt op een situatie in huis die niet 100 procent is, dat je denkt van: 'nou, rookgastechisch is het niet meer in orde'. Dan zeg ik wel van: 'mevrouw, er slaapt hierboven ook een kind hè, we moeten daar toch wel serieus naar kijken.' Nou dan is het klaar, dan gaat er alles gebeuren wat er moet gebeuren. Mannen zeggen nog wel eens: 'ach joh het gaat al 15 jaar goed'. Dan zeg ik: 'dan heb je al 15 jaar mazzel.'*

Professional 2: *Mannen zijn makkelijker daarin en vrouwen moeten er altijd even over praten met hun partner.
(Professionals isolatie- en installatiebedrijf)*

In zowel moderne als traditionele gezinnen wordt het verzamelen van informatie over isolatiemaatregelen dan wel weer voornamelijk door mannen op zich genomen en de informatie wordt dan gezamenlijk verwerkt alvorens er naar een voorlopige beslissing over wordt gegaan. Vrouwen zetten bij twijfel of discussie vaak een delegeringsstrategie in: ze stellen dan voor om een externe expert te laten langskomen om een technische opname te laten doen en advies te geven, en een vrijblijvende offerte op te vragen of om advies in te roepen:

Mevrouw: *Ik wilde het ja, maar ik weet wel dat ik het vrij lastig vond te vergelijken wat de verschillende mogelijkheden zijn en wat daar precies de voor en nadelen zijn.*

Meneer: *Toen was die PURschuim standaard zeg maar en die Tonzon was een beetje in opkomst.*

Mevrouw: *En er waren ook nog andere dingen, zoals schelpen. En ik herinner me dat er nog wel meer was [...]*

Meneer: *Het voelde als gokwerk, dat vond ik niet prettig. Want de een zegt dat spuiten goed kan en Tonzon zegt dat Tonzon hartstikke goed is. Dus iedereen preekt voor z'n eigen parochie, om dan een onderlinge vergelijking te hebben. Dat miste ik wel. [...] En toen stelde jij voor om via de Vereniging Eigen Huis zo'n adviseur te zoeken en ook op internet te gaan kijken van hoe staat het aangeschreven (R33, levensfase 3, gezin)*

Mannen kunnen nog wel eens een expertstrategie – of in traditionele gezinnen een overredingsstrategie – inzetten om voor een bepaalde isolatiemaatregel te kiezen of juist om de maatregel tegen te houden:

Meneer: *Nou, het komt eigenlijk, doordat toen ik aan het zoeken was naar isolatie, want ik ben zelf een beetje een techneut en dan ga ik kijken op de site van Tonzon.*

Nou, dan vind je van alles, behalve informatie. Tonzon heeft mij in wezen nooit echt kunnen overtuigen, totdat ik op een gegeven moment met heel veel pijn en moeite wat rapporten van hun kreeg. Dan denk je, hoe zit dat dan met de folie onder vloer, met die lange baan? Dat heb ik uiteindelijk meer zelf moeten bedenken van 'daar zitten de risico's in, ze plakken dat tegen de muur aan, als dat na twee a drie jaar die hechting op de muur loslaat, dan ben je ook je isolatie kwijt.'

Interviewer: *Dus over het algemeen, in het hele proces had u wel meer advies gewild over wat precies de risico's waren, en wat goed is, wat slecht is en wat de opties zijn?*

Meneer: *Ja, ik denk dat ik op het laatst er goed inzicht in had en we hebben er ook een adviseur bij gehad, die wel zei dat de claims van Tonzon dat het goed isoleert, dat klopt wel, maar risico's over aantrekken, en naderhand beschadigingen, daar heb ik weinig over gehoord en dat heb ik zelf moeten bedenken. Ondertussen weet ik dat een buurman die hier in de buurt folie heeft laten aanbrengen, die heeft inderdaad scheuren. (R20, levensfase 4, man)*

Ondanks het feit dat de vrouw het besluitvormingsproces voor isolatiemaatregelen vaak instigeert wordt het opvragen van de offertes aan de man uitbesteed en worden de financiële grenzen van de maatregel door de man bepaald. Dat kan wederom gerelateerd worden aan hun verantwoordelijk voor de financiële administratie thuis maar ook voor het grote woningonderhoud:

Meneer: *Ik heb er heel lang over gedaan om deze beslissing te nemen en uiteindelijk is het [naam bedrijf] geworden, een bedrijf dat van voegvervanging zijn corebusiness heeft gemaakt en die hier ook aan de overkant bezig waren. Nou, als je het nou weer terughaalt heb ik daar heel veel, heb ik daar heel lang over gedaan om de goede aanbieder uit te zoeken.*

Mevrouw: *Maar goed, de eerste offertes die we kregen dat ging over de 10.000 euro [...] Belachelijk. Dat we zoiets hadden van: 'Doe even normaal. Het is wel een grote, het is wel een hoge gevel maar...' En jij zei: 'we moeten overal hetzelfde doen en daar was ik het niet mee eens, maar ja.'*

Meneer: *Ja, die hele muur is uiteindelijk helemaal opnieuw gevoegd [...] We hebben eigenlijk het meeste geld aan de buitenkant besteed wat we eigenlijk helemaal niet willen. Het hoeft voor mij niet mooi te zijn, hè. Maar het moet wel veilig en dicht zijn. Het was voor de woningverbetering. [...] De kou kwam er doorheen. Er kwam schimmel en alles. En dat merken we nou ook. Het is meer comfort nu. (R38, levensfase 2, gezin)*

Na dit moment bemoeit de vrouw in traditionele gezinnen zich in meerderheid niet meer met de aanschaf van de isolatiemaatregel. Zij komt pas weer in zicht als de isolatiemaatregel is geïnstalleerd en zij kijkt of de woning niet te veel is aangetast. In moderne gezinnen vindt er nog een uiteindelijk beslissingsmoment waar er bij twijfel of discussie over de isolatiemaatregel nog wel een gulden middenweg-strategie door beiden wordt toegepast of een delegeringsstrategie naar professionals of bureaus door de vrouw:

Meneer: *Nou ja, ik wilde dus graag die Tonzon-folie, maar jij vroeg je af of dat wel kon. Ik ook wel hoor, maar jij was daar kritischer over.*

Mevrouw: *Ja, want [bureaus] vertelden dat het ook zo stuk kan gaan en dat wil ik niet. Toen kwam dus die man kijken in de kruipruimte en die zei dat Tonzon volgens mij wel kon, maar hij adviseerde ook van dat PUR, toch? Nou daar heb ik wel het een en*

ander over gelezen, dat is volgens mij heel ongezond. Misschien isoleert dat dan het best, maar dat komt er echt niet in.

Meneer: *Nee, daar was jij weer op tegen. [...] Kijk je geeft wat en je neemt wat. Uiteindelijk zijn het van die parels geworden. (R16, levensfase 2, gezin)*

Vaak is het wel zo dat zowel man als vrouw dan aanwezig is bij de technische opname voor een isolatiemaatregel. In moderne gezinnen zijn partners ook vaak samen aanwezig bij de uitvoering van de isolatiemaatregel of de vrouw alleen:

Meneer: *Ja, het ging best wel snel, hij deed dan in de voeg had hij de boormachine bij, boorde die een gaatje en dan zo'n scope erin om te kijken hoe het zat. Toen heb ik ook even mogen kijken zo, dat vond ik wel interessant.*

Mevrouw: *ik heb ook nog kunnen vragen over die muur, want die was dus behoorlijk vochtig en schimmelig. Maar buren drie deuren verderop die hadden gezegd: 'mijn moeder heeft spouwmuurisolatie en sinds die spouwmuurisolatie is alles aan het beschimmelen geraakt.' Maar dat kon hij allemaal heel goed uitleggen, want hij was ook het hele huis van zijn dochter aan het renoveren. [...] Het contact was ook heel goed, een hele aardige man, dus dat was heel leuk. (R24, levensfase 3, gezin)*

Zowel in moderne als traditionele gezinnen zijn vrouwen meer betrokken dan mannen in de nazorgfase waarin de afwerking van de maatregel en de effecten op de woonbeleving centraal staat:

Uiteindelijk, moet ik zeggen, toen het hier gebeurd was, ik vond het enorm stinken. Het heeft toen een week gestonken. Daarna nog een week dat je het wel wat kon ruiken. [...] Dit is ook niet iets wat je in de winter moet doen, want je moet constant de boel open hebben. Ik vond het een smerige lucht hoor. Die mensen die dat aanbrengen, denk ik, is dit goed voor hun gezondheid? (R20, levensfase 4, vrouw)

Ondanks dat de maatregel vaak is aangezwengeld door problemen aangekaart door de vrouw, benadrukken beide partners een verschil in comfort en daarnaast benadrukken mannen vaak ook een verschil in energieverbruik naar aanleiding van toegepaste isolatiemaatregel:

Meneer: *We hebben ook ergens in die periode de spouwmuren laten isoleren en dat levert ook een kleine besparing op, maar levert wel veel meer comfort op. Zeker in de winter zijn de muren van de gang heel koud, en van de badkamer, dan heb je echt zo'n kouval langs de muur en de spouwmuren waren niet geïsoleerd.*

Mevrouw: *We hadden ook kasten op zolder en daar lag textiel in, daar zat gewoon schimmel op. Achter die kast hoopte de vocht zich op en dan krijg je schimmelplekken, van die weerplekken kreeg je dan. Daar wilden we ook vanaf, dus daar hebben we de spouwmuren ook laten isoleren. [...] En nu is het comfortabel in het hele huis eigenlijk en het toilet natuurlijk ook, want daar zit je ook tegen de buitenmuur aan. Alles is natuurlijk aangenamer.*

Meneer: *Ja, en de spouwmuurisolatie scheelt toch wel 10 procent van de gasrekening (R31, levensfase 2, gezin)*

3.3.3 Installatie- en isolatiemaatregelen via een collectief besluitvormingsproces

	Modern gezin	Traditioneel gezin
Oriënteren	Samen	Samen
Informatie & offertes verzamelen en verwerken	Samen, bij twijfel of discussie: - Delegeringsstrategie door beiden	Samen, bij twijfel of discussie: - Delegeringsstrategie door beiden
Financiële grenzen bepalen	Samen	Voornamelijk man
Uiteindelijke beslissing	Samen, bij twijfel of discussie: -Delegeringsstrategie door beiden	Voornamelijk man
Uitvoeren	Willekeurig man of vrouw aanwezig bij technische opname en/of uitvoering	Willekeurig man of vrouw aanwezig bij technische opname en/of uitvoering
Nazorg	Samen: beide partners benadrukken letten op details en afwerking, en benadrukken verschil in energieverbruik	Samen: beide partners benadrukken letten op details en afwerking, en benadrukken verschil in energieverbruik

Tabel 3: Besluitvormingsdynamiek in moderne en traditioneel gezin ten aanzien van energiemaatregelen aangekocht in een collectief besluitvormingsproces

In collectieve besluitvormingsprocessen speelt het verschil tussen installatie- en isolatiemaatregelen een ondergeschikte rol. Dit heeft wellicht te maken met de manier waarop gezinnen het besluitvormingsproces in worden getrokken: vaak via een buur of een buurtbijeenkomst/buurtactie. Daardoor gaat het besluitvormingsproces over meer dan alleen het verbeteren van de woonbeleving en het aankopen van een product, het gaat ook over gezellig contact hebben met de buurt en de burens en iets samen doen:

***Mevrouw:** Nou we hebben eerst met Buurkracht gekeken, wat kunnen we doen met isolatie. Op de eerste avond hadden we dus ook al, met de warmtecamera hebben we eerst gekeken ook. **Mevrouw:** Nee dat is een camera en dan kan je zien op basis van de temperatuurverschillen, dus waar het tocht of waar je warmte verliest. We hebben zowel binnen als buiten gekeken. Ze hadden gekeken wat zullen we als actie doen, en het was net voor de winter, dus dan denk je aan isolatie. (...) Ik vond het wel erg leuk, je kunt ook even bij elkaar checken hè. (R21, levensfase 1, gezin)*

Ook zien we dat in collectieve besluitvormingsprocessen beide partners in meerderheid betrokken zijn bij het oriënteren op een energiemaatregel. In traditionele gezinnen zijn beide partners betrokken in het oriënteren op een energiemaatregel en het verzamelen en verwerken van de informatie middels bewustwordingsacties en buurtbijeenkomsten. De uiteindelijke beslissing wordt wel nog in meerderheid door de man genomen, wat verklaart kan worden uit zijn verantwoordelijk voor de financiële administratie en woningonderhoud. In moderne gezinnen trekken beide partners samen op doorheen het gehele besluitvormingsproces.

De delegeringsstrategie speelt een belangrijke rol in collectieve besluitvormingsprocessen, daarom wordt deze in de volgende sectie verder uitgelicht.

3.4 De delegeringsstrategie uitgelicht: rol van externe experts

Bronner (2013) onderscheidt de delegeringsstrategie: bij deze strategie gaan de gezinsleden praten met een externe expert of derde persoon buiten het gezin die meer over de zaak weet. Er wordt vertrouwd op hun deskundigheid om het verschil van inzicht van inzicht op te lossen. Wij stellen in dit onderzoeksproject de subvraag: Welke invloed heeft een externe expert of derde persoon buiten het gezin op (de verschillende fasen van) het besluitvormingsproces binnen het gezin?

Op basis van de interviews onderscheiden we 2 typen externen die door de gezinnen als deskundig worden gekwalificeerd.

- 1) Gelijken: familie, vrienden of buren;
- 2) Externe deskundigen: onafhankelijk adviseurs of werknemers van de uitvoerende partij.

3.4.1 Gelijken

60 procent van alle respondenten is zich gaan oriënteren op een energiemaatregel via een gelijke. In onze respondentenselectie zit een bias omdat 18 respondenten via Buurkracht zijn geworven en zij via een collectieve buurtactie een energiemaatregel hebben aangekocht, maar bij een meerderheid van de overige 22 respondenten heeft een gelijke ook een rol gespeeld in de bewustwording ten aanzien van energiebesparing en inspiratie opdoen voor het verbeteren van de woonbeleving. Daaruit concluderen we dat gelijken een belangrijke rol spelen in deze eerste fase van het besluitvormingsproces, zowel in individuele als collectieve besluitvormingsprocessen.

Bij onze respondenten die zich via Buurkracht zijn gaan oriënteren, heeft aanraking met de burens nogal eens het verschil gemaakt in het oriëntatieproces:

Wij zagen bij Buurkracht, dan kon je je energieverbruik vergelijken, toen zagen we dat we echt skyhigh zaten met het gas, omdat een aantal buurtgenoten ook op hun buurtwebsite aangesloten waren. Wij zaten vergelijkbaar toen met een vrijstaande woning, terwijl dit gewoon een rijtjeswoning is. We zaten drie klassen te hoog in energieverbruik. Ik dacht: 'verrek daar klopt geen donder van'. Door Buurkracht, doordat we de meterstanden konden vergelijken, kon ik zien van ik moet dit niet meer uitstellen, dit is echt niet meer leuk. (R17, levensfase 4, man)

Maar ik denk dat het ook heel lastig is, omdat je namelijk ook heel veel andere tochtgaten in huis hebt. En afhankelijk van andere isolatiedelen om te kunnen garanderen. Ik weet wel van de overburen, die hadden het zelf aangelegd, die zeiden we hebben nooit meer koude voeten, daardoor wist ik al uit hun ervaring dat het wel een goede maatregel was. Dus we waren wel breed georiënteerd zeg maar.[...] Ik vind dat leuk dat je dat in de buurt zo samen kan aanpakken. En je merkt ook wel dat mensen dat in de buurt ook fijn vinden en leuk vinden als je dat doet. Heel belangrijk natuurlijk. (R21, levensfase 1, vrouw)

Bij een enkele respondent heeft een vriend of familielid iets laten installeren en is dat de trigger voor de aankoop van een energiemaatregel geweest. Maar deze gelijken spelen dan verder in het proces geen rol van betekenis meer:

Meneer: Nou, eigenlijk via een zoon van een vriend, die had zonnepanelen, toen

kwamen we een beetje op het idee. En die vriend die had toen ook een lading zonnepanelen op het dak laten leggen en dat had hij aan ons verteld. Tja, ik had er eigenlijk nooit over nagedacht en bij stil staan, omdat wij heel lang niet de financiële middelen hadden. (R4, levensfase 3, man)

Meneer: *Ja, mijn ouders hadden hun spouwmuur toen ook net gedaan. Je wordt natuurlijk ook een beetje beïnvloed door je omgeving [...]*

Mevrouw: *Ik denk dat ze het ook toen net gedaan hebben in dat oude gedeelte inderdaad.*

(R12, levensfase 1, gezin)

In het collectieve besluitvormingsproces wordt informatie over energiematregelen vaak gezamenlijk aangeboden met informatie over geschikte uitvoerende partijen en details over de maatregel. Zoals bijvoorbeeld bij de collectieve acties van Buurkracht waar er zonnepanelenbijeenkomsten, isolatieavonden of energiemarkten worden georganiseerd in de buurt. Daarnaast spelen in collectieve trajecten gelijken, zoals bijvoorbeeld burens, een belangrijke rol in het verzamelen en verwerken van offertes:

Mevrouw: *Het buurtteam heeft een offerte laten opstellen voor zonnepanelen en toen hebben wij ja gezegd.*

Meneer: *Dat was het eigenlijk.*

Interviewer: *U heeft niet zelf nog gezocht naar welke bedrijven dat zijn?*

Meneer: *In dit geval niet. Dat werd eigenlijk door de mensen in de wijk die dat aan het uitzoeken waren gedaan. Eigenlijk vertrouw ik erop dat die hun werk goed hebben gedaan. [...] Het voorbereidingsgroepje heeft lopen bedenken welk bedrijf kan dat uitvoeren. Dat heeft ertoe geleid dat weer voor een ander bedrijf is geweest dan bij de eerste twee buurtacties. Er zijn namelijk twee of drie rondes aan de zonnepanelenactie vooraf gegaan hier in de buurt. Er wordt steeds weer opnieuw gekeken, wat is het meest geschikt voor de beste prijs? Daar ben ik gewoon in meegegaan, daar heb ik geen alternatief voor gezocht.*

Interviewer: *Is dat hetzelfde gegaan met de dakisolatie?*

Mevrouw: *Ja, er waren verschillende keuzes gemaakt, van mensen die wel dachten dat het zinvol was en mensen die dachten dat het niet zinvol was, afhankelijk van je gebruik van de bovenruimte. Onze buurman zou, als het niet nodig is niet meer geld uitgeven, dus die was nogal hard opzoek gegaan naar een alternatief en die is met een aantal voorstellen gekomen. (R17, levensfase 4, gezin)*

Uit onderzoek van 5plus1 (2016) blijkt dat zowel vrouwelijke als mannelijke respondenten vooral burens (man/vrouw) duidelijk meer aandacht geven dan iemand die bij de gemeente werkt. En dat bij zowel vrouwelijke als mannelijke respondenten een vrouw als afzender de meeste aandacht genereert. Daarbovenop wordt de kracht van sociaal bewijs expliciet erkend, vooral als het burens betreft. Burens zijn met name zo krachtig, omdat ze vaak in gelijksoortige huizen wonen. Hierdoor deelt men vaak dezelfde woonproblemen. Dit wordt ook wel de 'dubbele waarde' van burens genoemd. Enerzijds hebben burens geen eigen commercieel belang en kent men ze.

3.4.1 Externe deskundigen

Professionals komen op verschillende momenten in het besluitvormingsproces in zicht. Het valt op dat professionals van bedrijven niet zozeer een rol spelen in het oriëntatieproces: gezinnen vinden het toch belangrijk om onafhankelijk advies te krijgen van onafhankelijke experts:

Mijn perceptie is dat het begonnen is bij de energiemeting. Je kreeg een energielabel en toen heb ik mij aangemeld bij een site, dat heette Mijn Huis of zoiets. Dat was een site waarin je informatie kreeg of verschillende aspecten van hoe energiezuinig jouw huis is ten opzichte van andere, en hoeveel geld mensen gemiddeld uitgeven aan. Daar heb ik nog wel ergens een wachtwoord van, daar doe ik nooit iets mee hoor. Daar kreeg je een soort ranglijst van wat effectieve en betaalbare milieumaatregelen zijn. De verhouding, daar stond dat zonnepanelen eigenlijk het voordeligst waren, in verhouding met de terugverdientijd. De vloerisolatie is ook relatief, maar zorgt ook voor luxe, voor een comfortabeler gevoel. Dakisolatie en HR++ ramen enzo, die zijn in eerste instantie en in twee instantie, zijn die op de lange termijn misschien wel voordeling en betaalbaar, maar die doe je meer als je toch al aan vervanging toe bent, dat heb ik me ook laten adviseren, je gaat niet functionerende ramen verwijderen om er nieuwe in te zetten. (R35, levensfase 3, man)

In individuele besluitvormingsprocessen krijgen professionals van bedrijven pas echt een invloedrijke rol op het moment dat ofwel de informatie moet worden verzameld en verwerkt moet worden en de offertes moeten worden verwerkt. In deze fase is er een mix van externe experts die gezinnen helpen informatie te verwerken. Op de achtergrond wordt er altijd via internet informatie gezocht. Bij isolatiemaatregelen vragen gezinnen vaker hun aannemer om hulp, bij zonnepanelen verdiept vaak de mannelijke partner zich in terugverdientijden en overige belangrijke aspecten van de maatregel via internet en digitale hulpmiddelen. Hij begint dan langzaam een expert te worden. Professionals werkzaam in de isolatie- en installatiebranche beamen deze onderzoeksbevinding:

De keuze van de techniek komt bij de man vandaan. Bij sommige vrouwen is het anders hoor, maar 9 van de 10 gaat de man over de techniek. [...] Een man vraagt, wat gebruikt dat aan stroom en een vrouw vraagt wat kost het? Ik kom net bij een klant vandaan en de man in kwestie daar die gaat ook wel over de offerte, maar meer over techniek van 'waar komt dan de boiler en waar zit de schoorsteen?' En de vrouw vraagt: 'ik heb een lijst van het sanitair en inbouwkransen...'. Dat zijn heel andere dingen. Daar hoor je die man niet over. Die vindt dat misschien ook wel interessant, maar die heeft het meer over het gasloze. Zij heeft het meer over de keukenkraan, het aanrechtblad en hier de wasmachine. Dat is veel meer gericht op het gebruik van de ruimte. (professional installatiebedrijf)

Professionals laten weten dat in hun ervaring de vrouw zich over het algemeen afhankelijker opstelt dan hun partner tijdens dit soort informatieve gesprekken:

Vrouwen die kunnen aan de telefoon iets afhankelijker opstellen, meer hun onzekerheid durven tonen en vragen ja, maar. Die hebben veel meer 'ja maars'. (professional isolatie- en installatiebedrijf)

Vrouwen waarderen meedenken ook zeer, bijvoorbeeld als het om de plaatsing van ventilatieroosters gaat:

We zijn heel tevreden over hoe dat uitgebouwd is, en dat het heel erg goed is geventileerd. En de oplossing die standaard was, die sprak mij minder aan, want wel echt een belemmering was om het te gaan doe, omdat ja in theorie kan het wel misshoen goed werken, alleen we hebben al een systeem dat goed werkt, dus dat wilde ik zo veel mogelijk behouden...Dus ik heb gevraagd of ze daar een aantekening van konden maken, zodat daar een oplossing voor bedacht kon worden...of in ieder geval dat er mee werd gedacht voor de aanbidding...Dat zat er niet in, dus dat vond ik sowieso al een teleurstelling, omdat ik dacht 'jullie zijn specialisten, wil je daar dan in meedenken'. Maar er kwam alsnog een standaardoplossing. Het is nu kurkdroog, het werkt goed. Kijk dat er een ander ventilatiegat komt, dat zou misschien kunnen, om dat systeem dan anders werkt, dat is niet zo erg. Maar wat ik wel heel graag wilde, omdat het hier natuurlijk wel een nat gebied is, vond ik het wel fijn dat het nu zo droog is, dus dat wilde ik wel echt behouden, dus zou er dan een oplossing kunnen zijn met buizen, of zoiets? Verder weet ik er niks van, maar dit werd niet meegeleverd. Dus toen dacht ik tja, dat was nou echt iets wat ik wilde (R12, levensfase 1, vrouw)

Professionals leggen uit waar dat meedenken inzit voor hen, bijvoorbeeld bij de aanvraag voor een installatiemaatregel zoals een warmtepomp:

Nou ze gaan enorm verbouwen daar, maar dat wil deze mevrouw behouden. Nou, dan heb ik een oplossing. Dat is dat meedenken. En meedenken is ook zelf de oplossing aandragen, want veel mensen stellen de vraag maar weten zelf de oplossing nog niet. Nou ik kan voor heel veel vragen toch wel een oplossing aandragen. [...] Bijvoorbeeld zo'n handdoekradiator, warme badkamervloer, dat is puur comfort, het zijn heel vaak comfortvragen. Een close-in boiler in de keuken, snel warmwater, geen wachttijd op je keukenkraan, dan heb je gelijk heet water en kokend water, dat zijn van die dingetjes. Tja, kijk, een man kan een uur praten over hoe zo'n ketel en een luchtwarmtepomp samenwerken, een vrouw die zit daar naar te kijken en die denkt van 'joh, ik wil alleen maar weten of ik goed kan douchen en of de vloer warm wordt. En of het veel geluid maakt. En hoe de gordijnen vallen.'
(Professional installatiebedrijf)

3.4 De invloed van kinderen

In studies naar aankoop van consumptiegoederen wordt gesteld dat kinderen in onze huidige samenleving een toenemende invloed op het besluitvormingsproces hebben (Labrecque en Ricard, 2001). Over het algemeen geldt daarbij: hoe ouder het kind, hoe groter de invloed (Martensen en Gronholdt 2008; Persson et al 2004). Daarentegen blijkt uit recent onderzoek van het Familie Kenniscentrum (2011) dat als het gaat om de *daadwerkelijke* aankoop van het product, de rol van thuiswonende kinderen marginaal blijft. In ons onderzoek hebben wij onderzocht of kinderen ook een rol spelen in het besluitvormingsproces voor energiemaatregelen. Dit leidt tot de subvraag: Welke rol spelen kinderen in het besluitvormingsproces voor energiemaatregelen?

3.4.1 Directe invloed van kinderen

Als het gaat om een *directe* invloed van thuiswonende kinderen, dan is het antwoord helder: de meerderheid van de ouders geven aan dat hun kinderen geen directe rol hebben gespeeld in het besluitvormingsproces omdat het hun in principe niet aangaat. Als de keuze voor de maatregel en de uitvoerende partij is gemaakt, wordt wel naar oudere thuiswonende kinderen gecommuniceerd dat er iets gaat veranderen in huis:

Toen we zeiden dat we zonnepanelen gingen nemen zei onze dochter: 'Goed zo, goed bezig! Als je dan toch milieubewust bent moet je ook dat doen'. (R10, levensfase 4, vrouw)

Bij oudere gezinnen met uitwonende kinderen werd een enkele keer gevonden dat de aanschaf van zonnepanelen of vloerisolatie door hun uitwonende kinderen ervoor zorgde dat deze gezinnen zich ook gingen oriënteren op dezelfde maatregel.

Een van mijn zoons had zonnepanelen genomen, dus daar werd ik eigenlijk ook een beetje door getriggerd. Hij had het ook voor elkaar, hij had ook een zonneboiler of zoiets. Daar had hij nog subsidie op, dus hij zat dat allemaal te vertellen. Nou, dat leek mij ook wel handig. Vooral ook omdat het dak bij ons ideaal ligt, op het Zuiden. [...] Soms heb je ook een duwtje nodig hè, dat je denkt: 'Dat is best handig'. De meeste jonge mensen lopen echter wel naar de terugverdiensijd te kijken, maar dat is voor mij niet meer zo relevant. Ik zie wel. (R3, levensfase 4, man)

De uitwonende kinderen hadden dan invloed in de oriëntatiefase, maar in het verdere besluitvormingsproces speelden de uitwonende kinderen geen verdere rol.

Een interessante, incidentele bevinding is dat na installatie van zonnepanelen thuiswonende kinderen direct betrokken kunnen worden bij de veranderende woonbeleving van het gezin. Een gezin met twee pubers vertelde bijvoorbeeld dat het monitoren van het energieverbruik vlak na de installatie van de zonnepanelen samen gebeurde:

Ja, dat deden we in het begin met z'n vieren. Dan stonden we met z'n vieren in de meterkast, te kijken dat dat ding terugliep. (R38, levensfase 2, vrouw)

3.4.2 Indirecte invloed van kinderen

Indirect spelen kinderen vaak wel een rol van betekenis in het besluitvormingsproces, en vooral in de oriëntatiefase. Als er jonge kinderen (tot 8 jaar) in huis zijn, dan spelen zorgen rondom warmte of een gezond leefklimaat een rol. Deze leiden dan tot de keuze voor een isolatiemaatregel, zoals bijvoorbeeld vloerisolatie of dakisolatie. Jonge ouders zijn in gelijke mate hierbij betrokken:

Mevrouw: *We hebben vloerverwarming, dat is vooral voor de kinderen, die spelen natuurlijk veel nog op de vloer. [Zoon] moet nog 1 jaar worden, dus die kruipt nog heel veel, dat is wel fijn. [...] Dat brengt comfort in die ruimte.*

Meneer: *En hier hebben we de vloer geïsoleerd, aan de onderkant, voor de speelkamer, want die konden we aan de bovenkant niet isoleren. (R36, levensfase 1, gezin)*

Een ander gezin heeft bijvoorbeeld dakisolatie toegepast voor de kinderen omdat het te heet werd op hun slaapkamers:

Meneer: Het dak is geïsoleerd daar op die plaats, want met een plat dak, dat wordt vaak ook heel heet.

Mevrouw: In de zomer was het echt heel erg hier.

Meneer: Het werd tot 39 graden in de slaapkamers. Nu komt het eigenlijk niet meer echt boven de 30 graden.

Mevrouw: We hebben [baby en jong kind] in het begin ook een verdieping lager gelegd.

Meneer: We hebben [de baby] van haar eigen kamer afgehaald, omdat het te heet was. Die dakisolatie is dus iets later gekomen dan [de baby].

(R28, levensfase 1, gezin)

Professionals beamen dat kleine kinderen een indirecte invloed hebben in het nadenken over energiematregelen, ook kleinkinderen bijvoorbeeld:

Als je je normale verwarming hebt en je hebt je thermostaat in de woonkamer hangen dan merk je dat het in de keuken of in de gang frisser is. Maar goed, dat neem je voor lief. Maar op het moment dat het huis een andere invulling gaat krijgen omdat er ook inderdaad weer kinderen gaan slapen, zeker met hele kleine kinderen, bijvoorbeeld van 'dan komt mijn kleindochter vanmiddag slapen en dan is dat kamertje stinkend koud, zal ik dan een thermostaatkraan op die kamer laten plaatsen is dan de vraag.' Nou dan zeg ik van een thermostaatkraan dat is niet zo slim mevrouw, die kan alleen maar begrenzen. Maar als je 'm wilt regelen die kamer, dan kunnen we een ander systeem gaan bedenken en daar zijn ze best wel gevoelig voor.

(Professional installatiebedrijf)

Bij oudere thuiswonende kinderen (8 – 22 jaar) kunnen zorgen om warmte ook een rol spelen, niet alleen omdat men wil dat kinderen het boven warm hebben, maar omdat hun energieverbruik door het verwarmen van de slaapkamers en het douchen de energierekening zodanig opstoot dat er iets aan gedaan moet worden. Vooral puberende kinderen worden vaak aangeduid als 'grootverbruikers' van stroom en gas – ze douchen lang, laten verwarmingen open staan, lampen branden en apparaten aanstaan - en dat stimuleert de oriëntatie op maatregelen die ofwel het gasverbruik kan terugdringen of zelf energie opwekken kan realiseren. Een gezin dat onlangs zonnepanelen en spouwmuurisolatie aanschafte legt uit:

Meneer: We hebben een gezin met drie opgroeiende kinderen. De oudste zit nu op de middelbare, ja dat betekent nog een keer telefoon, tablet, laptop. Een Xbox of hoe heet dat, Playstation.

Mevrouw: Nu ja, daar zit wel een stand-by knop op.

Meneer: [...] Plus de oudste zit nu wat vaker te studeren op zijn slaapkamer, dus de verwarming gaat daar vaker aan. (R12, levensfase 1 en 4, man)

In de fase waarin er een keuze moet worden gemaakt voor de details van een installatie maatregel zoals bijvoorbeeld zonnepanelen, komen kinderen indirect weer de hoek om kijken, vooral als er oudere thuiswonende kinderen in het spel zijn die over enkele jaren het huis uitgaan. Dat beïnvloedt nogal eens de keuze voor de hoeveelheid zonnepanelen bijvoorbeeld:

Meneer: Ja, we wilden dus wel quitte spelen. En toen heb ik het er met [professional] over gehad, want deze zonnepanelen zijn bedoeld voor 20 à 25 jaar, en onze zoon gaat

natuurlijk binnen enkele jaren het huis uit. Dus, we zitten nu iets lager dan ons verbruik, we verbruiken nog meer dan we opbrengen, maar voor over enkele jaren is dat prima als onze zoon het huis uit is.

Mevrouw: *Zo ging het inderdaad ja. Onze grootste verbruikers zijn straks het huis uit he...*

Meneer: *Ja, ik denk het wel, mijn zoon met zijn game plasma scherm, al die digitale apparaten tegenwoordig.
(R10, levensfase 2, gezin)*

Professionals beamen dit:

Hoe ziet de gezinssamenstelling er nu uit is een belangrijke vraag. Je kunt nu wel twee kinderen van 2 of 4, maar als je een cv-ketel koopt dan ben je weer 15 jaar verder voordat die van de muur af is. Tegen die tijd douchen ze waarschijnlijk ook iedere dag net als papa en mama. Dat zijn dingen daar moet je ze over adviseren: hoe is de situatie nu maar ook hoe ziet de situatie er over tien jaar uit? Mensen kijken veel te veel naar het hier en nu. (Professional installatiebedrijf)

Over het algemeen spelen kinderen dus geen directe rol in het besluitvormingsproces voor energiemaatregelen maar wel een indirecte rol.

4 Conclusies

In dit rapport bieden we een inkijk in het besluitvormingsproces voor energemaatregelen binnen gezinnen in verschillende levensfasen. We kijken naar de rol van *alle* gezinsleden (vrouwen, mannen en kinderen) in het besluitvormingsproces. Hoe gezinsleden een aanvaardbare woonbeleving tot stand brengen in gendergerelateerde huishoudelijke praktijken is van invloed op *of* en *hoe* een gezin kiest voor een energiemaatregel. Daarom kiezen we ervoor om de woonbeleving van het gezin als ingang in het besluitvormingsproces rondom energiematregelen te gebruiken.

Gevraagd naar wat hun woning prettig en comfortabel maakt, is er een duidelijk verschil waar te nemen tussen wat mannen en vrouwen waarderen in of aan hun woning. Vrouwen hechten, doorheen alle levensfasen, vooral belang aan drie dingen:

- 1) Veel licht in de woning;
- 2) De buurt en de bureu;
- 3) Een gezond woonklimaat

Een gezond woonklimaat uit zich vooral in het belang dat gehecht wordt aan ventileren. Opvallend is dat jonge vaders deze zorg voor een gezond leefklimaat delen met hun partners.

Mannen, hechten, doorheen alle levensfasen, vooral belang aan twee dingen:

- 1) Een ruime woning;
- 2) Gemak: een praktische indeling, gebruiksvriendelijke apparaten of een onderhoudsvriendelijke woning

Het waarderen van gemak kan gerelateerd worden aan het feit dat alle mannelijke respondenten uit onze populatie verantwoordelijk zijn voor het grote woningonderhoud. Vanuit hun verantwoordelijkheid voor deze huishoudelijke praktijk vinden zij het ook fijn als dat makkelijk kan.

Wat opvalt bij gezinnen doorheen alle levensfasen is:

- Dat mannen zich bezighouden met het grote woningonderhoud – denk aan schilderwerk buiten, dakgoot onderhouden, elektra organiseren, reparatiewerk, timmeren;
- Het kleine woningonderhoud – denk aan schilderwerk binnen, lampen vervangen – wordt vaker gezamenlijk gedaan. Ook valt op dat vrouwen verantwoordelijk zijn voor de afwerking en details van het woningonderhoud;
- De grote woninginrichting – denk aan de aanschaf van meubels, apparaten en sfeerverlichting – wordt grotendeels gezamenlijk gedaan;
- Voor de kleine woninginrichting zijn vrouwen in meerderheid verantwoordelijk – denk aan sfeer maken door middel van bloemen, kaarsen en decoratie;
- Het schoonmaken van het huis en de was bij gezinnen doorheen alle levensfasen wordt nog grotendeels gedaan door vrouwen;
- Daar waar één van de partners verantwoordelijk is voor de financiële administratie, is dat vaker de man in onze populatie respondenten. Opvallend genoeg is de ervaring van de geïnterviewde professionals dat vrouwen thuis “over de portemonnee gaan”. Dat mannen verantwoordelijk zijn voor de financiële administratie betekent niet dat belangrijk financiële aankopen of kwesties niet besproken worden thuis.

Uit onderzoek blijkt dat de manier waarop gezinnen een fijne woonbeleving tot stand brengen of willen brengen van invloed is op hun energieverbruik. Gevraagd naar of ze bewust zijn van hun energieverbruik antwoordde de meerderheid van de gezinnen dat bevestigend. Bij mannen uit zich dat vooral in drie handelingen:

- 1) Checken en monitoren van energieverbruik op regelmatige basis;
- 2) Uitdoen/reguleren van de thermostaat;
- 3) Investeren in energiezuinige huishoudelijke apparaten (koelkast, vriezer, tv, verlichting).

De nadruk op spaarzaam lichtgebruik door het vervangen van lampen, is iets wat vrouwen gemeen hebben met mannen. Daarnaast uit een bewust energieverbruik bij vrouwen zich voornamelijk in twee andere handelingen:

- 1) Vrouwen letten vaker op hun eigen waterverbruik en dat van de overige gezinsleden;
- 2) Bewust met energie omgaan komt tot uiting in de opvoeding van de (klein)kinderen.

Deze rol van energie in de woonbeleving van vrouwen kan gekoppeld worden aan hun verantwoordelijkheid voor bepaalde huishoudelijke praktijken zoals de kleine woninginrichting wat vooral gaat over sfeer maken in huis – d.m.v. verlichting - maar ook aan hun betrokkenheid bij de opvoeding van de kinderen. Ook waarderen vrouwen een lichte woning wanneer gevraagd naar hun woonbeleving.

De meerderheid van onze respondenten geeft aan dat ze een fijne woonbeleving niet op willen geven voor het verminderen van hun energieverbruik. Bij gezinnen met kinderen gaat het dan vooral om het comfort van de kinderen. Bij oudere en gepensioneerde gezinnen gaat het dan om comfort voor henzelf en hun lichaam.

Uit ons onderzoek blijkt dat gezinnen doorheen alle levensfasen geen onderscheid maken in keuzes tussen energiemaatregelen en andere onderhouds- en verbeteringsmaatregelen in/aan de woning. Een energiemaatregel is simpelweg een van de vele mogelijkheden voor het verbeteren van de woonbeleving en wordt meegenomen in de afweging van andere mogelijkheden voor het verbeteren van de woonbeleving.

Er zijn grofweg 2 typen besluitvormingsprocessen te onderscheiden op basis van ons onderzoek:

- 1) Een individueel besluitvormingsproces met twee beslissingsmomenten (zie p. 19)
- 2) Een collectief besluitvormingsproces met één beslissingsmoment (zie p. 19)

We onderscheiden 5 ‘beïnvloedingsstrategieën’ die in een gezin kunnen worden toegepast om tot een uiteindelijke beslissing voor een energiemaatregel te komen: De ‘voor wat hoort wat’-strategie, de gulden middenweg-strategie, de overredingsstrategie, de expertstrategie en de delegeringsstrategie.

Afhankelijk van de volgende variabelen, zijn er verschillende rollen te onderscheiden voor beide partners in het proces:

- 1) type gezin: modern versus traditioneel;
- 2) type energiemaatregel: isolatie versus installatie.

Op p. 21, 25 en 29 vindt u de tabellen die inzicht geven in de besluitvormingsdynamiek

Op basis van de interviews onderscheiden we 2 typen externen die door de gezinnen als deskundig worden gekwalificeerd en worden geconsulteerd op verschillende momenten in het besluitvormingsproces.

3) Gelijken: familie, vrienden of buren;

4) Externe deskundigen: onafhankelijk adviseurs of werknemers van de uitvoerende partij.

Gelijken (met name buren) spelen vaak een rol in de oriëntatiefase, terwijl professionals van bedrijven vaak een rol spelen verderop in het besluitvormingsproces: gezinnen vinden het toch belangrijk om onafhankelijk advies te krijgen van onafhankelijke experts of gelijken.

De meerderheid van de ouders geven aan dat hun kinderen geen directe rol hebben gespeeld in het besluitvormingsproces omdat het hun in principe niet aangaat. Indirect spelen kinderen vaak wel een rol van betekenis in het besluitvormingsproces, en vooral in de oriëntatiefase. Als er jonge kinderen (tot 8 jaar) in huis zijn, dan spelen zorgen rondom warmte of een gezond leefklimaat een rol. Deze leiden dan tot de keuze voor een isolatiemaatregel, zoals bijvoorbeeld vloerisolatie of dakisolatie. Jonge ouders zijn in gelijke mate hierbij betrokken. Bij oudere thuiswonende kinderen (8 – 22 jaar) kunnen zorgen om warmte ook een rol spelen, niet alleen omdat men wil dat kinderen het boven warm hebben, maar omdat hun energieverbruik door het verwarmen van de slaapkamers en het douchen de energierekening zodanig opstoot dat er iets aan gedaan moet worden. Vooral puberende kinderen worden vaak aangeduid als ‘grootverbruikers’ van stroom en gas – ze douchen lang, laten verwarmingen open staan, lampen branden en apparaten aanstaan - en dat stimuleert de oriëntatie op een energiemaatregel die ofwel het gasverbruik kan terugdringen of zelf energie opwekken kan realiseren.

Referenties

5plus 1 (2016) *Genderonderzoek energiebesparing*. Presentatie uitkomsten studie op 19 september 2016.

Aune, M. (2007). Energy comes home. *Energy Policy*, 35 (11), 5457-5465.

Bartiaux, F., Gram-Hanssen, K., Fonseca, P., Ozoliņa, L., & Christensen, T. H. (2014) A practice–theory approach to homeowners' energy retrofits in four European areas. *Building Research & Information*, 42(4), 525-538.

Belch, M.A. & Willis, L.A. (2002) Family decision at the turn of the century: has the changing structure of households impacted the family decision-making process? *Journal of Consumer Behaviour*, 2 (2), 111-124.

Bronner, F. (2003). *Gezinspraak: Over beslissingen in het gezin en de invloed van reclame Daarop*. Amsterdam: Amsterdam University Press.

Crosbie, T., & Baker, K. (2010). Energy-efficiency interventions in housing: learning from the inhabitants. *Building research & information*, 38 (1), 70-79.

De Wilde, M. & M. Vastbinder (2017) Samen op reis richting een energiezuinige woning: veelbelovende bewonersgerichte aanpakken energiebesparing. *Energie+: kennisplatform lokaal duurzaam opgewekt*. 2: 19-21.

De Wilde, M. & G. Spaargaren (2017) *Samen op weg naar een energiezuinige woning. Het belang van vertrouwen in bewonersgerichte aanpakken energiebesparing*. ENP: Wageningen University & Research Centre.

De Wilde, M. & G. Spaargaren (2018) Designing trust: how strategic intermediaries choreograph homeowners' low-carbon retrofit experience. *Building Research & Information*. DOI:10.1080/09613218.2018.1443256.

Duyvendak, J.W. & Stavenuiter, M. (Eds.)(2006). *Werkende vaders en zorgende mannen. Beleid en Maatschappij* 33 (1), 1-15.

Ellsworth-Krebs, K., Reid, L., & Hunter, C. J. (2015). Home-ing in on domestic energy research: “House,” “home,” and the importance of ontology. *Energy Research & Social Science*, 6, 100-108.

Energieonderzoek Centrum Nederland (ECN) (2014). *Nationale Energieverkenning 2014*. Petten: Energieonderzoek Centrum Nederland.

Familie Kenniscentrum (2008) *Het gedrag van de familie als DMU: de eerste inzichten*. Hilversum: Familie Kenniscentrum.

Familie Kenniscentrum (2011) *Vrouwen doen boodschappen, mannen “aankopen”*. Hilversum: Familie Kenniscentrum.

- Fawcett, T. (2014). Exploring the time dimension of low carbon retrofit: owner-occupied housing. *Building Research & Information*, 42 (4), 477-488.
- Gram-Hanssen, K., & Bech-Danielsen, C. (2004). House, home and identity from a consumption perspective. *Housing, Theory and Society*, 21(1), 17-26.
- Hand, M., Shove, E., & Southerton, D. (2007). Home extensions in the United Kingdom: space, time, and practice. *Environment and Planning D: Society and Space*, 25 (4), 668-681.
- Holdert, F. & Antonides, G. (1997) Family type effects on household members' decision making. *Advances in Consumer Research*, 24, 48-54.
- Ingold, T. 2000. *The Perception of the Environment: Essays on Livelihood, Dwelling and Skill*. New York, NY: Routledge.
- Karjalainen, P. T. (1993). House, home and the place of dwelling. *Scandinavian housing and planning research*, 10(2), 65-74.
- Karjalainen, S. (2007). Gender differences in thermal comfort and use of thermostats in everyday thermal environments. *Building and environment*, 42 (4), 1594-1603.
- Labrecque, J. & Ricard, L. (2001) Children's influence on family decision making: a restaurant study. *Journal of Business Research*, 54, 173-176.
- Mallett, S. (2004). Understanding home: a critical review of the literature. *The Sociological Review*, 52 (1), 62-89.
- Martensen, A., & Gronholdt, L. (2008). Children's influence on family decision making. *Innovative Marketing*, 4 (4), 14-22.
- Munro, M. & Madigan, R. (2006) Negotiating Space in the Family Home. In: I. Cieraad, (Ed) *At home: an anthropology of domestic space*, Syracuse University Press, pp. 107-118.
- Judson, E. P. and C. Maller (2014) Housing renovations and energy efficiency: insights from homeowners' practices. *Building Research & Information* 42 (4), 501-511.
- Judson, E. P., Iyer-Raniga, U and Horne, R. (2014) Greening heritage housing: understanding homeowners' renovation practices in Australia. *Journal of Housing and the Built Environment* 29 (1), 61-78.
- Persson, S., Stattin, H., & Kerr, M. (2004). Adolescents' conceptions of family democracy: Does their own behaviour play a role? *European journal of developmental psychology*, 1 (4), 317-330.
- Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) (2014) *Energiebesparen gaat niet vanzelf. Evaluatie energiebesparingsbeleid voor de gebouwde omgeving*. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Sociaal-Economische Raad (SER) (2013). *Energieakkoord voor duurzame groei*. Den Haag: Sociaal-Economische Raad.

Tigchelaar, C. & Leidelmeijer, K. (2013). *Energiebesparing: een samenspel van woning en bewoner – analyse van de module Energie WoOn 2012*. ECN: Petten en RIGO: Amsterdam.

Tjørring, L. (2016). We forgot half of the population! The significance of gender in Danish energy renovation projects. *Energy Research & Social Science*, 22, 115-124.

Van Hal, A., Diepenmaat, H., & Boerbooms, M., (2010) *Kansrijke aanpakken in gebouwgebonden energiebesparing*. Meer met Minder: Zoetermeer.

Van Hal, A., Dulski, B. & Postel, A.M. (2016) *Lessen uit het verleden. Eco-wijken toen – bestaande wijken nu*. Breukelen: Nyenrode Business Universiteit

Van Raaij, W.F. (1996). Marketingcommunicatie en de consument. In: B. Klandermans & E. Seydel (Red). *Overtuigen en activeren: publieksbeïnvloeding in theorie en praktijk*. Assen: van Gorcum, 225 – 245

VELUX group (2016) *Healthy Homes Barometer: an annual study of European citizens' attitudes and behaviour regarding health perception, home satisfaction and energy consumption*.

Vlasova, L., & Gram-Hanssen, K. (2014). Incorporating inhabitants' everyday practices into domestic retrofits. *Building Research & Information*, 42 (4), 512-524.

Wilson, C., L. Crane and G. Chryssochoidis (2015) Why do homeowners renovate energy efficiently? Contrasting perspectives and implications for policy. *Energy Research & Social Science*, 7, 12-22.

Dankwoord

Een groot woord van dank aan alle gezinnen die onze onderzoeksassistenten Marcella Mekenkamp en Leonie Weima zo hartelijk thuis hebben ontvangen en hun woonbeleving en ervaringen met het verduurzamen van hun woning met hen gedeeld hebben. Zonder deze gezinnen was dit onderzoek niet mogelijk geweest. Ook zijn we veel dank verschuldigd aan de professionals werkzaam in de isolatie- en installatiebranche die hun ervaringen met en inzichten in de besluitvorming binnen gezinnen met ons gedeeld hebben.

Ook willen we de klankbordgroep van het Beïnvloeding Gezinspraak-project hartelijk bedanken voor het geven van feedback op de onderzoeksideeën en onderzoeksbevindingen.